136

PRAMĀṆALAKṢAṆAM

OF

SARVAJÑĀTMAMUNI

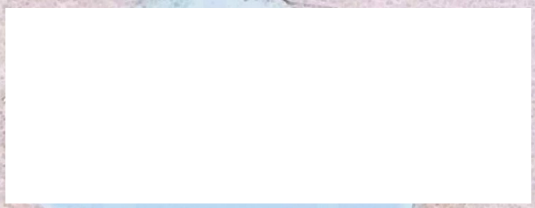

E. EASWARAN NAMPOOTHIRY

Advaita

Kerala University Sanskrit Department Publication No. 8

PRAMĀṆALAKṢAṆAM

OF

SARVAJÑĀTMAMUNI

Edited by

E. EASWARAN NAMPOOTHIRY, M. A.,

Lecturer, Department of Sanskrit, University of Kerala

DEPARTMENT OF SANSKRIT
UNIVERSITY OF KERALA
TRIVANDRUM
1973

Printed at:
ST. JOSEPH'S PRESS,
TRIVANDRUM 695014.

R641z

Price : Rs. 7-50

FOREWORD

The *Pramāṇalakṣaṇa* is a short but important treatise on Indian epistemology written by Sarvajñātmamuni, the well known author of the *Saṁkṣepaśārīraka.* It deals with the means of knowledge adopted by the Bhāṭṭamīmāṁsakas and the Advaita Vedāntins and with a natural leaning towards the latter. A portion of this work based on a single manuscript was published by T. V. Ramachandra Dikshitar and T. R. Chintamani in the *Journal of Oriental Research,* Madras, but the present edition contains the whole text except for the presumably small section on Arthāpatti which could not be obtained.

The edition is based on four manuscripts and was prepared by Sri E. Easwaran Nampoothiry, my former student and present colleague. Sri Nampoothiry has carefully edited the text and added some useful notes at the end. In his detailed Introduction, based on an assiduous collection of material and judicious evaluation, he has adduced evidence, external as well as internal, to establish Sarvajñātman to be a saint attached to the temple of Śrīpadmanābha at Trivandrum and that his preceptor Deveśvara is not identical with Sureśvara, the disciple of Śrī Śaṅkara, as has been taken by some scholars. Convincing arguments are advanced to show the date of the author to be the 10th century A. D., as against the claims for a much earlier period. The Introduction also gives a brief history of Mīmāṁs literature in Kerala and an account of the contents of the work.

I hope that the present publication will be welcomed by the scholarly world.

S. VENKITASUBRAMONIA IYER
Professor & Head of the Department of Sanskrit,
University of Kerala.

Trivandrum,
5—2—1973.

PREFACE

The *Pramāṇalakṣaṇa* of Sarvajñātman is a short treatise on the epistemology of the Mīmāṁsā system in Indian philosophy. Sarvajñātman is the author of the other two works also, the *Saṁkṣepaśārīraka*[1], which is an exposition in verse of the views of Śrī Śaṅkara as stated in his Bhāṣya on the Brahmasūtra, being the best known and the *Pañcaprakriyā*[2] which summarises the teachings of Advaitavedanta.

The *Pramāṇalakṣaṇa* was first noticed by the late T. A. Gopinatha Rao in connection with the identification of Manukulāditya referred to by Sarvajñātman in his *Saṁkṣepaśārīraka*[3] as his contemporary. Based on this information T. V. Ramachandra Dikshitar and T. R. Chintamani jointly edited some portion of the work (Pratyakṣa and Anumāna only) and published it in the pages of the *Journal of Oriental Research*, Madras.[4] That edition was based on a single manuscript of the work preserved in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, No. D 15716. It is now for the first time that the whole text of *Pramāṇalakṣaṇa* is brought to light in book from though it has some lacuna in the middle.

The present edition is based on the following manuscript materials:—

A. Kerala University Manuscripts Library C. O. No. 246 C. Substance – palm leaf. Size $9\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Leaves – 32. On the average 18 lines per page. Malayalam script. No. of *Granthas* 640. Date not given. Scribe unknown. The portion on Arthāpatti is missing. The manuscript originally belonged to Valiya Raja of Iḍappaḷḷi.

B. KUML No. T 155. A paper transcript in Devanāgari script. Total pages 47; good hand-writing but several errors

---

1 Published with two commentaries in the *Ānandāśramagranthāvali*, No. 83, 1918. Edited with English translation by Dr. N. Veezhinathan, Madras University Philosophical Series No. 18, 1972. There are other editions also.

2 Published in the Bulletins of Sanskrit Department No. 4, University of Madras, 1946.

3 See *Adhyāya* 4, Śloka 62.

4 Vol. 10 (1936) PP. 1–8 and Vol. 15 (1945–46) PP. 9–16.

some of which are corrected later in red ink. No. of *granthas* 640. In this also the Arthāpatti portion is missing.

C. KUML. C.O. No. 2049 B. Substance-palm leaf. Size 9 1/2" x 1 3/4". Leaves 12. 9 lines per page. Malayalam script; date not given; scribe unknown; No. of *granthas* 200; Incomplete; extends only upto a portion of Ayogipratyakṣa; ends with the line –इतरच्च सर्वप्राणिसाधारणं प्रत्यक्षम् ईश्वरस्यापि । तत्रायो… ….। The Ms. originally belonged to Devan Nārāyaṇan Tantri, Western Pullāṁvaḻi Madham, Harippad.

D. No. 15716 of the Madras Government Oriental Mss. Library. For the Pratyakṣa and Anumāna the published portion in the *Journal of Oriental Research*, Madras and for remaining portion a transcript of the Ms. obtained from the Curator of the Library (RC. 192/L/72) have been used.

Besides variant readings, list of citations and Index of words, explanatory notes are also given. In the Introduction, among other things, a study on the life and date of the author in the light of fresh evidences, a brief sketch of Mīmāṁsā literature in Kerala and a resume of the contents of the work have been included. It may be a matter of satisfaction that with the present publication of *Pramāṇalakṣaṇa*, all the known works of Sarvajñātman have been brought to light in book form.

This edition was taken up as a departmental work at the suggestion of my Professor, Dr. S. Venkitasubramonia Iyer, the Head of the Department of Sanskrit, in this University and throughout its preparation I had the privilege of his sincere encouragement and valuable guidance. I sincerely acknowledge my indebtedness to him and express my gratitude for his Foreword to this publication. I am very thankful to Dr. K. Raghavan Pillai, Director of the Oriental Research Institute and Manuscripts Library of this University for permitting me to consult the required manuscripts from the Library. My thanks are also due to the Curator of the Madras Government Oriental Mss. Library for supplying me a transcript of the Ms. No. D. 15716 from his Library.

E. EASWARAN NAMPOOTHIRY
Department of Sanskrit,
University of Kerala.

Trivandrum,
6—2—1973.

CONTENTS

		Pages
Foreword	...	iii
Preface	...	v
Abbreviations	...	viii
Introduction	...	ix
Sarvajñātman – his life and date	...	ix
Pūrvamīmāṁsā system of philosophy	...	xxiii
Mīmāṁsā in Kerala	...	xxviii
Contents of the work	...	xxxii
Viṣayānukramaṇī	...	
Text	...	1—45
Notes	...	47—60
Index of words	...	61—68
Citations in the text	...	69—72
Bibliography	...	73—74
Errata	...	—75

ABBREVIATIONS

Bṛ bh v, Bṛ UV	*Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣyavārttikam* by Sureśvara.
B B S	Bādarāyaṇa's *Brahmasūtra.*
B S S	Banaras Sanskrit Series.
Bṛ U	*Bṛhadāraṇyakopaniṣad.*
Ch. U	*Chāndogyopaniṣad.*
J M S	*Jaiminīyamīmāṁsāsūtra.*
K U M L	Kerala University Manuscripts Library, Trivandrum.
M D	*Mīmāṁsādarśanam.*
M S	*Manusmṛti*
Ms, Mss	Manuscript, Manuscripts.
Nai S	*Naiṣkarmyasiddhi* by Sureśvara.
N B	*Nyāyabindu* by Dharmakīrti.
N B T	*Nyāyabindutīkā* by Dharmottarācārya.
N S	*Nyāyasūtra* of Gotama.
P Bh	Praśastapāda's *Bhāṣya* on the *Vaiśeṣikasūtras.*
P L	*Pramāṇalakṣaṇam.*
P P	*Pañcaprakriyā.*
Ś bh	*Śābarabhāṣya.*
S K	*Sāṅkhyakārikā.*
S Ś	*Saṁkṣepaśārīrakam.*
S T K	*Sāṅkhyatattvakaumudi.*
Ś V	*Ślokavārttikam* by Kumārilabhaṭṭa.
T S S	Trivandrum Sanskrit Series.
V P	*Vedāntaparibhāṣā.*
V S	*Vaiśeṣikasūtra.*

INTRODUCTION

I

SARVAJNĀTMAN - HIS LIFE AND DATE

Sarvajñātmamuni, the author of the present treatise is a famous name in the history of Advaitavedanta. He is traditionally believed to have been a pupil of Sureśvarācārya the disciple of the great Śaṅkarācārya. This position was challenged by later scholars. Moreover, there is difference of opinion among scholars about the identity of the king Manukulāditya whom Sarvajñātman mentions as his contemporary. Scholars like R. G. Bhandarkar,[1] S. V. Venkiteswara Iyer,[2] K. Sitaramayya,[3] M. Hiriyanna[4] and the like are the followers of the traditional view and others like T. A. Gopinatha Rao,[5] T. R. Chintamani,[6] S. Sanku Iyer,[7] V. P. Parameswara Sarma,[8] Vadakkumkur Rajaraja Varma[9] and others have a different view. Let us examine this problem.

---

1 *History of Deccan* Vol. I. Part II. of the Bombay Gazetteer.

2 The date of Śaṅkarācārya — *Journal of the Royal Asiatic Society of England*, 1916 — 1917, pp. 151–161.

3 A Note on the Date of Sarvajñātman — *Proceedings and Transactions of All India Oriental Conference* XIII Session, October, 1946, pp. 206–211.

4 The Date of Śaṅkarācārya — *Indian Antiquary* — Vol. LV. 1926, p. 19.

5 *Travancore Archaeological Series* Vol. II, Part III. 144–145.

6 Introduction to *Pañcaprakriayā* — Bulletins of the Sanskrit Department, University of Madras, No. 4, 1946.

7 King Manukulāditya — *Journal of Indian History*, Vol. XLIV — Part III. December, 1966–pp. 699–705.

8 *Bhāṣātraimāsikam* (Kerala University Mss. Library Malayalam Journal), Vol. VII. Nos. 1–4, 1957.

9 *Keraliyasaṁskṛtasāhityacaritram* Vol. I, Trivandrum, 1964 pp. 454–455.

In the *Saṁkṣepaśārīraka* (*SŚ*), Sarvajñātman states that he is the pupil of Deveśvara and when he wrote the work, the king Manukulāditya was ruling over the country. The verse mentioning this fact runs as follows:—

श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजःसम्पर्कपूताशयः
सर्वज्ञात्मगिराङ्कितो मुनिवरः संक्षेपशारीरकम् ।
चक्रे सज्जनबुद्धिवर्धनमिदं राजन्यवंश्ये नृपे
श्रीमत्यक्षतशासने मनुकुलादित्ये भुवं शासति ॥ SŚ IV. 62

This verse was first noticed by R. G. Bhandarkar in his *History of Deccan*. He remarks that Deveśvara spoken of in the first line is Sureśvara, the pupil of Śaṅkarācārya, and takes Manukulāditya as "Aditya (sun) of the race of Manu, the prosperous king of the kṣatriya race" and attempts to identify him with the Chalukya king Vikramāditya II. This particular verse in *SŚ* has attracted the attention of S. V. Venkiteswara Iyer also who agrees with Bhandarkar that Deveśvara, the teacher of Sarvajñātman was Sureśvara, the pupil of Śaṅkarācārya. With regard to Manukulāditya, Venkiteswara Iyer is of opinion that he is identical with Āditya I of the Chola dynasty.[10]

Let us see how Deveśvara is identified with Sureśvara. The list of chronologies of *Gurus* preserved in the Maṭhas of Śaṅkarācāra regards Sarvajñātman as a pupil of Sureśvara. Madhusūdanasarasvati[11] while commenting on the verse:—

यदीयसम्पर्कमवाप्य केवलं वयं कृतार्था निरवद्यकीर्तयः ।
जगत्सु ते तारितशिष्यपङ्क्तयो जयन्ति देवेश्वरपादरेणवः ॥ SŚ I. 8

remarks:— इदानीं स्वगुरुं वार्तिककारं पूजयति यदीयेति । देवेश्वरस्य सुरेश्वराचार्यस्य ते पादरेणवो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तान् प्रत्यस्मि प्रणत इत्यर्थः । सुरपदस्थाने देवपदप्रयोगः साक्षाद् गुरुनामाग्रहणाय, गुरोर्नाम न गृह्णीयादिति स्मृतेः ॥ which shows that he takes Sureśvara, the author of the

---

10 *Indian Antiquary* – XLIII, 1914, p. 238.

11 His commentary has been published with the text in the Kashi Sanskrit Series – Vedanta Section No. 4, 1924.

Vārtikās is identical with Deveśvara who is mentioned by Sarvajñātman as his teacher. The *Anvayārthaprakāśika*[12] another commentary on the *SŚ* written by Rāmatīrtha has a similar explanation for the line यदीयसम्पर्कमवाप्य etc. as–इदानीं साक्षाद्गुरुं सुरेश्वराचार्यमभिपूजयति यदीयेति. Thus at least, two commentators have identified Deveśvara with Sureśvara. Moreover, the commentator Rāmatīrtha commenting on the fourth line श्रीमत्यक्षतशासने मनुकुलादित्ये etc. in the stanza श्रीदेवेश्वर etc , takes श्रीमति as the locative form of the proper noun श्रीमान् and all other words as adjectives. He says:— नृपे राजनीति यावत् । तस्य नाम निर्दिशति श्रीमतीति । श्रीमन्नाम्नि, किंलक्षणे ? अक्षतशासने अप्रतिहतराजे इत्यर्थः । तस्य राज्ञो वंशतश्च श्रैष्ठ्यमाह मनुकुलादित्य इति मनुवंशप्रकाशक इत्यर्थः । एवंभूते श्रीमन्नाम्नि नृपे भुवं शासति सति सर्वज्ञात्मगिराङ्कितो मुनिवरः संक्षेपशारीरकं चक्रे इत्यन्वयः । Thus according to this commentator the name of the king in whose reign the work was composed was called Śrīmān and he was like a sun to the race of Manu. Following this view and taking into consideration the tradition that Sarvajñātman was the pupil of Sureśvara, Professor Hiriyanna attempts to identify Śrīmān with Ceramān Perumāḷ of Kerala who belonged to the early part of the 9th century A. D. and who was also of the race of Manu. K. Sitaramayya too identifies Deveśvara with Sureśvara but takes Manukulāditya as Āditya I, the famous Chola king who belonged to the race of kings of Manukula.

In this connection another story about Sarvajñātman may be noted.[13] "In the *Gururatnamālikā* a work giving the list of succession of the Ācāryas of the Kāmakoṭipeeṭha or the Kumbhakoṇam Śaṅkarācāryas, composed by Sadāśivabrahmendra (AD. 1508–1560) there occurs the statement that Sarvajñātman vanquished the Jainas. Ātmabodhendrasarasvati (Ś. 1642), the author of the *Suṣamā* commentary on the

---

[12] Published along with the text in the *Ānandāśrama Samskṛtagranthāvali No. 4.*

[13] This account is given by T. A. Gopinatha Rao in TAS. II Part III. p. 144.

Gururatnamālikā gives some information about the life of Sarvajñātman. He writes that Sarvajñātman was a native of an *agrahāra* named Brahmadeśa on the banks of *Tamraparṇi* river. His father's name was Vardhamāna. When Śaṅkarācārya went round on a tour of religious wrangle, Vardhamāna and his disciples were defeated. But Vardhamāna's son Mādhava who was only seven years old at the time held up the philosophical discussion for three days longer and on the fourth, yielded to the great Advaita philosopher. Then he expressed his intense desire to become a Sanyāsin. Śaṅkarācārya conferred upon him the holy order, and after giving him spiritual initiation (tattvopadeśa) renamed him Sarvajñātman and placed him on the pontifical seat as his future successor. He became later on famous as the author of the *SŚ* and other works. He is said to have adorned the pontifical seat for *70* years along with Sureśvarācārya and then himself alone for 42 years. He passed away in *Kali* 2737 on the Caturdaśī of the dark half of the Vaiśākha month of the year *Anala*".

The position was long unchallenged. But while editing the Huzur Office Plates in the *Travancore Archaeological Series.*[14] T. A. Gopinatha Rao first drew attention to the fact that Deveśvara mentioned in the *SŚ* as the teacher of Sarvajñātman, was not Sureśvara the disciple of Śaṅkarācārya, but a different person who was a disciple of Devānanda a pupil of Śreṣṭhānanda. The main consideration of Gopinatha Rao in this matter is based on the reference in the *Pramāṇalakṣaṇam (PL)*, the present work of the author. At the end of the work the heirarchy of teachers of Sarvajñātman is given as follows:—

Śreṣṭhānandapāda[15]
Devānandapāda
Deveśvarapāda
Sarvajñātmapāda

He also presented the fact that king Manukulāditya mentioned in the *SŚ* should have reference to Manukulādityadeva referred

---

[14] See TAS. Vol, II. Part III. op. cit.,
[15] See the text – page No. 45.

to in the Huzur Office Plates and in the Tirumūḻikkuḷam Temple Inscription of Bhāskararavi Varman. Manukulāditya is a real name or a biruda (title at the time of coronation of kings) as opposed to a periphrastic word as suggested by Bhandarkar and Venkiteswara Iyer. The name of Manukulāditya appears as such not only in poetic compositions but also in the independent prose inscriptions of Kerala. Manukulādityadeva had endowed very extensive lands in Kerala to the temples of Tiruvalla and Tirumūḻikkuḷam. Both Manukulāditya and Sarvajñātman must have had connection with Trivandrum since Sarvajñatman praises God Padmanābha of Trivandrum as his favourite Deity. There is a place called *Manukulādiccamaṅgalam* near Trivandrum which must have acquired its name from king Manukulāditya. Bhāskararavivarman of Kerala ascended the throne in AD. 978 and the date of the Tirumūḻikkuḷam Inscription is the 49th year of his reign (A. D. 1027) and therefore Manukulāditya must have ruled over kerala at or before this date.

Accepting the above views based on the archaeological evidences propounded by T. A. Gopinatha Rao, Dr. T. R. Chintamani[16] corroborates the fact that Sarvajñātman's teacher was not Sureśvara, the disciple of Śaṅkara. His main points are:- (1) In all the colophons of the *SŚ* we find that the author refers to himself as the pupil of Deveśvara and the name Sureśvara occurs nowhere. (2) The arguments that it is due to the rules of Dharmaśāstra is very thin. 3) There is no other instance where the pupil refuses to refer to his master in his own name. (4) As the date of Śrīśaṅkara is admitted[17] to be between 655 and 687 A. D,, Sarvajñātman, who lived according to former scholars under Aditya I or Ceramān Perumāḻ of the 9th century A. D. cannot be certainly regarded as his grand-pupil. (5) In the *SŚ* and in the *PP*, there is clear reference to the author of *Iṣṭasiddhi* known as Vimuktātman and therefore it

---

16 See his Introduction to *Pañcaprakriyā*.

17 Dr. Chintamani in his article 'Date of Śaṅkara' in the *Journal of Oriental Research*, Madras, Vol. III. 1929, pp. 39 ff. observes that the probable date of Śaṅkara is between 655-687. A D.

is clear that Sarvajñātman is later than the author of *Iṣṭasiddhi* who according to Prof. Hiriyanna cannot be earlier than 850 AD. So Sarvajñātman is certainly later than 850, but how much later we are unable to say. We can certainly say that he could not have been the pupil of Sureśvara who must be referred to the closing years of the 7th century and the beginning of the 8th century A. D. 6). Manukulāditya should have ruled over Kerala at or before A. D. 1027 as pointed out by Gopinatha Rao. 7) Sarvajñātman's connection with Trivandrum is certain.

We shall now discuss the traditional view in the light of the observations advanced by Gopinatha Rao and T R. Chintamani. First of all, we can unhesitatingly accept Sarvajñātman's connection with Kerala particularly Trivandrum because of his reference to Padmanābha in the Śrīpadamanābha temple at Trivandrum at the end of the *SŚ* – viz.,

अविरलपदपङ्क्तिः पद्मनाभस्य पुण्या
चरणकमलधूलिग्राहिणी भारतीयम् ।
घनतरमुपघातं श्रेयसः श्रोतृसङ्घात्
सुरसरिदिव सद्यो मार्ष्टुं माङ्गल्यहेतुः ॥ *SŚ* IV. 61
भुजङ्गमाङ्गशायिने विहङ्गमाङ्गगामिने ।
तुरङ्गमाङ्गभेदिने नमो रथाङ्गधारिणे ॥ ,, 63

No one can overlook this literary evidence. Here even the author of the commentary called *Anvayārthaprakāśika* on the *SŚ*. who identifies Deveśvara with Sureśvara, says Padmanābha referred to here is the Deity of Trivandrum :- अविरलेति पद्मनाभस्य श्रीमदनन्तपुरवासिनः शेषाङ्के शयानस्य नारायणस्य चरणकमले धूलिग्राहिणी तच्चरणयोः समर्पिता सती तथाविधा and so on. In this connection one point may also be added. In the Mss. of the commentary called *Sambandhokti*[18] on the *ŚS* written by Vedānanda, we see two lines more added to the lines भुजङ्गमाङ्ग etc. The lines are:—

---

18 See. No. 390 of the *Descriptive Catalogue of the Curator's office Library* Trivandrum and R. No, 2919 of the *Triennial catalogue of Skt. Mss.* of the Govt. Oriental Mss. Library, Madras.

सुरासुरात्मसंघयोः सुखेतरप्रदं हरे-
र्वपुर्नृसिंहमद्भुतं नमामि सर्वसाक्षिणम् ।।[19]

There are also several manuscripts of *SŚ* in Kerala which contain these lines.[20] These lines need not be doubted to be interpolation since it is composed in the same poetic style and in the same metre. Moreover we get evidence to infer that Vedānanda himself was also a disciple of Deveśvara since Deveśvara is said to have several pupils.[21] In the above lines Sarvajñātman praises the Deity Nṛsimha installed in the southern shrine of Padmanābhasvāmi temple at Trivandrum. It is very significant to notice that the Ms. of the '*Sambandhokti* commentary deposited in the Madras Govt. Mss. Library (R. 2919) is transcribed from a Ms. of the *Tekke Svāmiyār Maṭhom*, Trichur in Kerala which is said to be established by the direct disciples of Śaṅkarācārya.[22] She Svāmiyars of Padmanābha temple at Trivandrum who professionally perform Puṣpāñjali service (worship with flowers) are recruited from the Svāmiyars in the Trichur Maṭhoms from time immemorial. This tradition follows even now. The Svāmiyars have to do *Puṣpāñjali* service to both the Deities Padmanābha and Nṛsiṁha. One of the above verses in the *SŚ* even suggests that the author wrote the *grantha* in Trivandrum and placed in the lotus-feet of Padmanābha. The very word *Muni* or *Yati* after the name of Sarvajñātman is suggestive of a sanyāsin or a svāmiyar (ascetic). They are not known as *acāryas* like Śaṅkarācārya or Sureśvarācārya. All these facts lead one to think that Sarvajñātmamahāmuni (cf *Sarvajñātmagirāṅkito munivaraḥ)* must have been a Svāmiyar of one of the *Maṭhas* of Trichur recruited for *Puṣpāñjali* service in Trivandrum when Manukulāditya ruled over Kerala.

---

19 Dr. Veezhinathan being the Editor of a critical edition of *SŚ* (published in 1942 from Madras Uty. Philosophy Dept.) does not mention this stanza.

20 Vadakkumkur Rajarajavarma – *Keralīvasaṁskṛtasāhityacaritram*.- Trivandrum 1125 M. E Vol. III. p. 602.

21 It is suggested from the word तारितशिष्यपङ्कयः in the stanza यदीयसम्पर्क etc.

22 See *Keralīvasaṁskṛtasāhityacaritram* Vol. I. 2nd Impression, Trivandrum, 1964 p. 230.

This view coupled with the fact that a place near Trivandrum is still known after Manukulāditya strongly corroborates Sarvajñātman's connection with Trivandrum. S. Sanku Iyer[23] gives more evidences in support of this fact. He says "the place *Manukulādityamaṅga'am* is the property of an old Bhagavati temple called 'Ārakam' in Manukulāditya-maṅgalam, the ownership of which rests in the *Puṣpāñjali* Svāmiyars of Padmanābha temple at Trivandrum." Sanku Iyer, however, identifies Manukulāditya with Kota Ravi Varma Kulaśekhara who was holding away over Kerala from Koṭuṅṅallūr between 917 and 949 A. D. He also points out "the possibility of thinking that on the request of Sarvajñātman, Manukulāditya of Koṭuṅṅallûr might have caused a Bhagavati temple to be constructed at 'Ārakam' near Trivandrum city, the land around the temple to be acquired and endowed to it under the name of *Manukulādityamaṅgalam* and the management of the temple and the lands to be entrusted to Sarvajñātman a saintly friend of Manukulāditya and his successors of *Puṣpāñjali* service." It is known that the temple and the lands in *Manukulādityamaṅgalam* are even now under the control and management of *Puṣpāñjali* Svāmiyars of Padmanābha temple. Thus, based on these internal evidences we can safely say that Sarvajñātman was a *puṣpāñjali* Svāmiyar of Padmanābha temple and while he was at Trivandrum he wrote the SŚ and dedicated it to the lotus-feet of God Padmanābha.

Now who was his teacher Deveśvara? was he the famous Sureśvara, the pupil of Śaṅkarācārya? No, we can easily say. If Sarvajñātman's teacher was Sureśvara himself he might have mentioned that fact somewhere in his compositions. In all the colophons of *SŚ*, *PP*, and *PL*, we find that the author refers to his teacher as Deveśvara and the name of Sureśvara as his teacher occurs nowhere. On the other hand we now find that Sureśvara's name has been mentioned in the *PL* without mentioning him as his *guru* – सुरेश्वरस्य वार्तिकं गमकमाहुः ।[24] In

---

[23] Op. cit., pp. 699–705.

[24] See text – p, 30.

more than one place in the *PL* he takes Sureśvara as Vārtikakāra[25] and quotes stanzas from Sureśvara's *Bṛ. U. V.* and *Nais.* If Sureśvara was really his *guru*, he would have referred to him in such a way as अस्मद्गुरोः or the like. Based on this internal evidence itself we can refute the fallacious and improper interpretation of Madhusūdanasarasvati and his followers who say that Sarvajñātman does not mention the name of his teacher as it is opposed to the rules of Dharmaśāstra.

Sitaramayya's criticism also may be answered in this connection. Criticising Chintamani's opinions, Sitaramayya says in his article[26] (published in 1946) "no one prior to Chintamani ever doubted this tradition. Tradition interprets the first part of the name *deva* as *sura* and makes the whole word equal to Sureśvara. Dr. Chintamani in his enquiries into the vast field of Sanskrit literature must have come across numerous such words as name, to give a few examples, Pūrṇabodha for Pūrṇaprajña, Trayyantasiddhāntaguru for Vedāntadeśika and so on". Here Sitaramayya seems to be unaware of the facts about Sarvajñātman and Manukulāditya given by T. A. Gopinatha Rao in 1923; he is unaware of the fact that Sanskrit poets and scholars substitute partial synomyms for proper nowns only to meet the exigencies of metre and use the real name in other places.

The next agrument that the list of chronologies of the *Maṭhas* of Śaṅkarācārya regards Sarvajñātman to have been a pupil of Sureśvara, is also to be discarded. The geneology of the *Śaṅkaramaṭhas* has been traced by Suryanarayana Rao in his *History of Vijayanagar*. Criticising this geneology T. R. Chintamani has clearly established the fact that the geneology of the Acāryās preserved in one Mutt does not agree with that preserved in another. He says that the geneologies are not reliable unless there are corroborative evidences. Criticising this statement of Chintamani, Sitaramayya corroborates the geneology preserved in the *Kāñci Kāmakoṭipeeṭha* as follows :—

---

[25] See text p. 10. 24 and 28

[26] op. cit,

1 Śaṅkara
2 Sureśvara
3 Sarvajñātman
4 Satyabodha
5 Jñānānanda or Jñānottama
6 Śuddhānanda
7 Ānandajñāna well known as Ānandagiri.

He begins from the last name in the above table. He says "Ānandagiri is the general ṭīkākāra on all Śankara's works. Ānandagiri mentions himself as the disciple of Śuddhānanda in the following colophon. इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिते etc. The link between 6 and 7 is thus corroborated. Then Jñānottama mentions his *guru* Satyabodha, his *paramaguru* Sarvajñātman and Sureśvara in the following verses respectively in his commentary called *Candrika*[27] on Sureśvara's *Nais.*

पदकशतहतकुमारिलगुर्वक्षपादकणभक्षः ।
यमनियमनिलयधिषणो जयति श्रीसत्यबोधाचार्यः ॥

वस्तुख्यातिविघातिवादितिमिरं नैष्कर्म्यसिद्धिस्फुटं
व्याख्याचन्द्रिकया विधूय सुधियां सद्दृष्टिमुन्मीलयन् ।
अन्तःसम्भृतशान्तिवेदनसुधोद्वान्तस्समुज्जृम्भते
सर्वज्ञाश्रमचन्द्रमास्त्रिजगतीसर्वज्ञचूडामणिः ॥ last verses.

नैष्कर्म्यसिद्धचभिधया सुधया सुधियां व्यधात् ।
योऽमृतत्वं नमामस्तं सुरेश्वरसुधानिधिम् ॥"
One of the beginning stanzas

He continues – "we see that the link between 2 and 5 is firmly established". Here we can easily find out the hollowness of the argument of Sitaramayya. He misinterprets the stanza वस्तुख्याति etc. as being in praise of Sarvajñātman. In fact the word व्याख्याचन्द्रिका in the stanza refers to the commentary of

[27] Published along with the text, BSS No. 38, 1890.

Jñānottama himself and the word *Sarvajñāśrama* refers to Śaṅkaramaṭha and the word Sarvajñacūḍāmaṇi to Jñānottama himself. Really the stanza does not refer to Sarvajñātman. It is not known whether Sarvajñātman has written a commentary on the *Nais.* Even if one may interpret so for argument's sake how is it possible to understand the stanza as showing that Sarvajñātman is the pupil of Suresvara? The third stanza referred to here does not occur in the present context. This is one of the benedictory stanzas of the commentary. Here Sitaramayya picks up these stanzas from here and there and misinterprets them to justify his own arguments. In fact, this kind of misleading interpretations made the so-called tradition. We thus see how Sitaramayya's corroboration is unacceptable.

In spite of all the internal and archaeological evidences, there are certain scholars who follow the tradition. Recently Dr. Veezhinathan of the Madras University has stated[28] that Deveśvara is Sureśvara and that the list of succession given in the *PL.* showing that Sarvajñātman's *guru* is Deveśvara a pupil of Devāvanda who was himself a pupil of Śreṣṭhānanda, is an interpolation. Here one may wonder at this kind of belief that the theories based on obvious internal sources and archaeological evidences found in various old and authoritative records are unreliable and such belief as is based on improper and mesleading and fallacious stories are acceptable? Dr. Veezhinathan accepts the date of Śaṅkara as 500 BC. and that of Sarvajñātman as 400 BC. As Dr. Chintamani says 'We have to pity them who uphold this kind of views. They must remember the sayings of the great poet of India '*Purāṇam ityeva na sādhu sarvam*'.

In support of the view that Sarvajñātman's teacher Deveśvara was different from Sureśvara, V. P. Parameswara Sarma of Śucīndram says[29] that the place Deveśvaram. near Kilimānnūr in Trivandrum Distrrict is a name after Deveśvara

---

[28] See his Introduction to '*Saṃkṣepaśārīraka*' — *A Critical Edition* — Madras University Philosophical series—No. 18, 1972—p. 5.

[29] See op. cit.

Bhaṭṭāraka (a Svāmiyar). This Bhaṭṭāraka might be identical with Sarvajñātman's teacher. The trustee of the Deveśvaram temple and the place surrounded it is Kollūr Attiyara Maṭham, a Brahmin house from where a copper plate of Udayamārtāṇḍan dated 364 KE. (i.e. 1190 AD) has been obtained by the Travancore Archaeological Department. This copper plate mentions a Deveśvaram temple. The Kollūr Attiyara Maṭham is one of the trustees of Śrīpadmanābha temple also. This statement further corroborates our theory. It may also be noted that one of the colophons of SŚ. uses the word Bhaṭṭāraka also after the name Sarvajñātman इति श्रीदेवेश्वरपूज्यपादशिष्यसर्वज्ञात्मभट्टारक-महामुनिविरचिते संक्षेपशारीरके साधनलक्षणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ Mr. V. P. Parameswara Sarma also conjectures that Deveśvara, the teacher of Sarvajñātman was also a *Puṣpāñjali* Svāmiyār of the Padmanābha temple at Trivandrum.

Regarding the legend given in the *Suṣama* commentary Mr. Parameswara Sarma says that the word *Brahmadeśa* is really *Brahmadeya*, because the syallable *ya* becomes *śa* in Tamil language. The word *Brahmadeya* means gift to Brahmins. Several '*Brahmadeyas* and *Devadeyas* are found in old *granthavari* records. He adds that the river *Tāmraparṇi* not only flows in Tirunalveli but it also flows to the west in Travancore area in the name *Kotayāru* and *Kuzhitturayāru*. On the banks of these rivers there were several *Brahmadeyas* and *Devadeyas*-places dedicated to Brahmins and Gods. One of the *Brahmadeyas* is *Muñcira* wherein a Mutt was established by Śaṅkara's disciples. Perhaps Sarvajñātman was born in that village and spent his early life there. Besides Trichur Svamiyars, Muñciṟamaṭham Svāmiyars are also entitled to do the Puṣpāñjali service in Padmanābha temple and they are even now residing in *Kizhakke Svāmiyār Maṭham* (east Mutt) in Trivandrum. The account given in the *Suṣamā* commentary that Sarvajñātman conquered the Jainas is further corroborated by the fact that there was a Jaina monastery near Muñcira and certain inscriptions in *Vaṭṭeḻuttu* of the 9th century are found in the *Citarāl Malaikkovil*.[30] Mr. V. P. Parameswara Sarma's view is also acceptable

[30] V. P. P. Sarma quotes the account of the Inscriptions from T. A. S. Vols. I, II, III, and IV.

since it corroborates the account given in the *Suṣama* commentary. Since both the Muñcira Maṭham Svamiyars and Trichur Svamiyārs are entitled to do *Puṣpāñjali* service in Padmanābha temple, it is possible to think that though Sarvajñātman was born in *Muñcira*, he had some contact with Trichur also.

Now who is Manukulāditya the patron of Sarvajñātman? According to Gopinatha Rao "this Mankulāditya is referred to in an Inscription of Bhāskararavivarman found in Tirumūḻikkulam as a donor to that temple". Gopinatha Rao did not identify Manukulāditya with any known king. But from the circumstances he inferred that Manukulāditya must have lived during the time of or before Bhāskararavi Varman. In this connection, we get a reference to Manukulāditya in the *Sītāharaṇam yamakakāvya* of Nārāyaṇa, an old poet of Kerala. Nārāyaṇa mentions in his work that when he composed the Kāvya, King Ravi also known as Manukulāditya was the ruler of the land.[31] In another verse[32] in the same kāvya the poet pays homage to God Śrirāma in the city of Śivapuri which was improved and made prosperous by Manukulāditya. Mr. Sanku Iyer, however, identifies[33] this Śivapuri with Mahodayapuram (Mahāthevar Paṭṭaṇam), the present Kotuṅṅallūr and says that the Śrīrāma referred to by the author of the Yamakakāvya may have been the present Trikkulaśekharapuram Viṣṇu, whom Kulaśekhara Āḻvār worshipped as Śrīrāma according to *Nalāyiraprabandham*. He also opines that since Bhāskararavivarman's Inscription speaks of Manukulāditya as a former king who endowed lands, Bhāskararavi himself could not have been Manukulādityadeva who was also called Ravi. According to Elamkulam Kunjan

---

31 अस्त्यवता रविरमदस्तथापि भूमेरधीशता रविरमदः।
सद्विचिनामायाद्यः स मनुकुलादित्य इति च नामायाद्यः॥
See Descriptive catalogue of Curator's Office, Library Trivandrum, Vol. IX, Ms. No. 1563 and 1564 — Also see Vadakkumkur Rajarajavarma—KSSC Vol. I. p. 454.

32 रविवंशसुधाम्बुधिना मनुना समुवास ततो सततेऽयगुणः।
शिवधाम्नि पुरे रघुवंशमणिर्युवतंससमस्त समस्तशिवः॥

33 See his article op. cit.,

Pillai[34] two kings with the name of Ravi held sway over Kerala from Koṭuṅṅallūr before Bhāskararavi Varman. They were Sthāṇu Ravi (844-855 A D) and Kota Ravi (917 - 967). Elamkulam has also identified king Ravi and Manukulāditya of the *Yamakakāvya* with Kota Ravivarmakulaśekhara of the second Cera Empire holding sway all over Kerala in the period between 917 and 947 AD.[35] Sri. Sanku Iyer follows this view. Here one thing may be pointed out. Vadakkumkur Rajarajavarma identifies *Śivapuri* with Triśśivaperūr (Trichur) as it has both Śiva and Rāma temples. This is more acceptable, because in Sanskrit literature of Kerala Śivapuri generally refers to Triśśivaperur, the modern Trichur. The identity of Kotaravi with Manukulāditya need not be denied on this account since he was holding sway all over Kerala from Koṭuṅṅallūr.

But recently we get another source about the identity of Manukulāditya with the king Bhāskararavivarman himself. An inscription from Pullūr Koṭavalam Viṣṇu temple, Hosdurg Taluk, Cannanore District, Kerala is an important record.[36] It is in Vaṭṭeḻuttu character and dated in the 55th year of Bhāskararavi Varman alias Manukulādityadevar. This is the first instance wherein the little Manukulāditya has been attached to the name Bhāskararavi Varman. So this will set at rest the arguments against the identity of Manukulāditya occurring in Inscriptions of Bhāskararavi Varman.

One more internal evidence regarding the date of Sarvajñātman which corroborates our theory may be noted here. In composing the *PL*, Sarvajñātman closely follows Bhāsarvajña, the author of the *Nyāyasāra* and he even quotes some passages from it.[37] Bhāsarvajñā's date is recognised as the middle of the 10th century A. D.[38]

---

34 See *Cila Keraḷacaritrapraśnaṅṅaḷ* Vol. II, pp. 58-59.

35 See *Cerasāmrājyam*—p. 63.

36 See *Annual Report of Indian Epigraphy*—1963-4. pp. 23-64. No. 125 and also M. G. S. Narayanan—*Matṛubhūmi* weekly dated 23-3-1969. p. 25.

37 See Notes p. 56.

38 See Dinesh Bhattacharya—*History of Navyanyāya Mithila*, Darbhanga 1959. p. 37.

On the basis of the above views it may be safely concluded that 1. Sarvajñātman was a *Puṣpāñjali* Svāmiyar of Śrīpadmanābha temple at Trivandrum, 2. his teacher Devesvara was not Sureśvara the pupil of the great Śaṅkara but a different person named Deveśvara most probably another Svāmiyār at Trivandrum and 3. he lived on the last decades of the 10th and or the beginning of the 11th century A. D. when Bhāskararavi Varman alias Manukulāditya ruled over Kerala.

II

Pūrvamīmāṁsa system of Philosophy

Indian Philosophy is generally called *Darśanas*. It branches into two namely *Āstikadarśanas* and *Nāstikadarśanas*. That which accepts the authority of the Vedas is *āstika* (orthodox) and that which does not accept it is *nāstika* (heterodox). The six *darśanas* namely *Sāṅkhya, Yoga, Nyāya Vaiśeṣika pūrvamīmāṁsā* and *Uttaramīmāṁsā* (or Vedanta) are *āstikadarśanas* and the systems of Cārkāka, Buddha, Jaina etc., are *nāstikadarśanas*. Of these systems, the *pūrvamīmāṁsā* and *'uttaramīmāmsā* are more important than the others since the *pūrva* deals with the *karmakāṇḍa* and the *uttara* deals with the *Mokṣakāṇḍa* of the Vedas. According to Indian thought the four *puruṣārthas* namely *dharma, artha, Kāma* and *mokṣa* are the principal objects in life.

For the importance of the Mīmāṁsā it is said that knowledge comprises mainly eighteen branches, fourteen of them instrumental to the attainment of *dharma* and *mokṣa* and the remaining four to that of *artha* and *kāma*. The first fourteen are the Vedas, the six Vedaṅgas, mīmāṁā, Nyāya, purāṇa and dharmaśāstra.[39] Among these fourteen branches Mīmāṁsā is the

---

[39] See अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।।
quoted in the *Jaiminīyasūtrārthasaṅgraha*, TSS. 156-p. 2

most important as the others depend on it for determining the truth dealt with in the Vedas.[40]

The term mīmāṁsā is derived from the root *mān*-to know- with the desiderative suffix '*san*' and it means desire for knowledge.[41] On the origin of Mīmāṁsāśāstra there are two views expressed in the *Jaiminīyasūtrārthasaṅgraha* of Rṣiputra-parameśvara.[42] Vyāsa classified the Vedas into four and composed *Mahābhārata* and *Purāṇas* which contain the essence of Vedic knowledge. Having found Mimāṁsā in oral tradition alone, he thought that the future generations would find it difficult to study the subject in the absence of a basic work and so he enjoined his most beloved disciple Jaimini to compose an authoritative work on Mīmāṁsā in sūtra style. Jaimini was a great sage well-versed in all branches of knowledge. Vyāsa further told Jaimini that he himself would write such a book on *Uttaramīmāṁsā*. Jaimini realizing fully the difficult nature of the task, obeyed his teacher and composed the *mimāṁsāsūtras* comprising twelve chapters. There is another tradition connected with the origin of the *śāstra*. This is called *guruparvakramātmaka* (handed down through a chain of teachers) According to this tradition, Brahman or *Maheśwara* instructed Prajāpati in Mīmāṁsā and through a number of teachers such as Prajāpati, Indra, Āditya, Manu, Vasiṣṭha, Parāśara and Kṛṣṇadvaipāyana the Śāstra was handed down to Jaimini. Jaimini wanted to purify it and composed his *sūtras* in which the *Nyāyas* are correctly presented.

In this connection a brief account of the development of the Mīmāṁsā system may be given here. The late scholar Mīmāṁsakaratna V. A. Ramaswami Sastri wrote a detailed

---

[40] See प्रातिस्विकानेकवक्तव्यार्थगततत्तदज्ञानसंशयविपर्ययव्युदासेन पारमार्थिकार्थ-तत्त्वस्वरूपनिरूपणार्थं समस्तैरप्यन्यैर्विद्यास्थानैरभ्यर्थ्यमानत्वात। तेष्वपि मीमांसाख्यं विद्यास्थानं गरीयस्तरम्। ibid. p. 2.

[41] Cf. Pāṇini – मानुवशानुभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य 3-1-6. and the *Vārttika* under this *sūtra* मानेर्जिज्ञासायाम् (1692).

[42] See Ibid., p. 3-4 and Introduction to it pp. 37-38.

history of Mīmāṁsāśāstra in his valuable Introduction to the edition of *Tattvabindu*.[43] According to him *Jaiminisūtras* may be assigned to about 300 BC.[44] Professor Jacobi[45] places the *Mīmāṁsāsūtrās* between 300-200 B.C. Dr. Damodar Vishnu Garge[46] says that the extant *Jaiminisūtra* falls into the earlier part of the *Śrautasūtra* period i.e. 500 B. C. Jaimini's *Pūrvamīmāṁsāsūtras* contain 16 chapters, the last four of which are generally known as *Saṅkarṣakāṇḍa*. Bodhāyana, Upavarṣa, and Ācārya Sundarapāṇḍya wrote commentaries on the *Jaiminisūtras*. Śabarasvāmin[47] (200 A. D.) wrote a commentary called Śābarabhāṣya in which he criticised the views of the different schools of Buddhism. He started his views on the principal philosophical topics and raised the *Pūrvamīmāṁsā* to the status of an independent system. Bhartṛmitra[48] who followed Śabara in his commentary on the *Mīmāṁsāsūtra* rejected some of his innovations and upheld the earlier views of the Vṛttikāras. Kumārilabhaṭṭa and Prabhākarabhaṭṭa are the two great Mīmāṁsa philosophers whose contributions enriched the system and led to its branching off into two schools popularly known as the Bhāṭṭa school and the Prābhākara school. Kumārila[49] (700 A. D.) wrote a monumental work entitled *Bṛhaṭṭīka* of which *Ślokavārtika* is only a digest. Śālikanātha, Pārthasāradhimiśra Someśvarabhaṭṭa and others refer to it which is lost. Kumārila wrote *Tantravārtika* and *Tuptīka* also. *Ślokavārtika* deals with the first part of the first chapter known as *Tarkapāda* and has great philosophical importance. Sucaritamiśra[50] (1000-1100 A. D.)

---

43 Annamalai University Sanskrit Series No. 3, 1936.

44 Ibid., p. 7.

45 '*Indian Studies in honour of charles Rockwell Lanman*' (1929) pp. 145—165.

46 See his '*Citations in Śabara Bhasya – A Study*'—Poona, 1952 pp. 13-17.

47 See Introduction to *Tattvabindu*, op. cit., p. 21–24.

48 Ibid., pp. 24-26.

49 Ibid., p. 28.

50 Ibid., p. 59.

wrote a commentary entitled *Kāśika*[51] on it. Umveka Bhaṭṭa[52] (670–750) also wrote a commentary on it. Pārthasārathi Miśra[53] (1050–1120 A. D.) wrote a commentary known as *Nyāyaratnākara*. He wrote *Nyāyaratnamālā* and *Tantraratna* and also *Śāstradīpikā* which is a popular manual of the Bhāṭṭa school. Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa[54] (1700 A. D.), Somanātha Dīkṣita[55] (1600 A. D.) and Sudarśanācārya[56] wrote commentaries on *Śāstradīpikā Yuktisnehaprapūraṇī*, *Mayūkhamālikā* and *Śāstradīpikāprakāśa*. Maṇḍana Miśra[57] (680–750 AD) an eminent disciple of Kumārila wrote *Vidhiviveka*, *Bhāvanāviveka*, *Vibhramaviveka*, *Brahmasiddhi*, *sphoṭasiddhi* and *Mīmāṁsāsūtrānukramaṇī*. He supported the theories of Kumārila and criticised those of Prabhākara. Vācaspati Miśra[58] (800–900 A. D.) wrote *Nyāyakaṇikā*, a commentary on *Vidhiviveka* and *Tattvabindu*.

Prabhākara Miśra[59] (650–720) AD) probably a pupil of Kumārila, the founder of the Prābhākara school of Mīmāṁsā wrote two commentaries entitled Bṛhatī and Laghvī on the *Śābarabhāṣya*. Śālikanātha Miśra[60] (690–760 AD) wrote a commentary known as *Rjuvimalāpañcikā* on Bṛhatī, a commentary called *Dīpaśikhā* on *Laghvī* and *prakaraṇapañcikā*, a popular manual of the Prābhākara school. Bhavanātha Bhaṭṭa[61] (1050–1150 AD) wrote *Nayaviveka* in which he summarised the works of Śālikanātha. Rāmānujācārya[62] (1750 AD) wrote a commentary called *Nāyakaratna* on *Nyāyaratnamālā* and *Tantrarahasya* which deals with the views of Prābhākara school. Prabhākara's doctrine is also called *Gurumata*.

---

51 Published along with the text in TSS. Nos. 90, 99, 150.
52 Intro. *Tattvabindu* op. cit. p. 46.
53 Ibid., p. 60.
54 Ibid., p. 138–139.
55 Ibid., p. 128.
56 Sinha—*A History of Indian Philosophy*, Vol. I, p. 763.
57 See Introduction to *Tattvabindu*—op. cit., pp. 40–44.
58 Ibid., p. 51–57.
59 Ibid., p. 34–36.
60 Ibid , p. 48–50.
61 Ibid., p. 66–68.
62 Ibid., p. 144–146.

The third school of Mīmāṁsā was founded by Murāri Miśra[03] (1150-1220 AD) whose work is called *Tripādinītinayana*. V. A. Ramaswami Sastri says that it is only after the discovery of the *Tripādinītinayana* that scholars have been able to understand the truth of the observation "*Murāreḥ tṛtīyaḥ panthaḥ*," that Murāri Miśra is the founder of a third school of the Mīmāṁsā śāstra.

The contents of the Pūrvamīmāṁsā – According to Jaimini, the aim of Pūrvamīmāṁsā is the correct knowledge of Dharma, It is laid down that Dharma is that which is described in all vedic injunctions. As the veda is the only source of and authority for those injunctions, determination of this procedure is not possible without a correct interpretation of the Vedic texts. The *Pūrvamīmāṁsāśāstra* believes in the enternality and infallibility of the Vedas and rejects their divine authorship. The arrangement of the topics in the Pūrvamīmāṁsā is as follows:— The first chapter deal with the *Pramāṇas* of Dharma and the relative authority of the *Śruti* and *sūtra* texts so far as the correct krowledge of Dharma is concerned; the second deals with the theory of *apūrva* which alone helps in deciding the nature of ritual acts; the third deals with *aṅgatva*; the fourth the *prayojana-prayojakatvabhāva*; the fifth the *Karma* i.e. the order of the ritual acts; the sixth the *Adhikāras*: the seventh and the eighth the *Atideśa*; the nineth *ūha*; the tenth *bādha*; the eleventh and twelth *tantra* and *prasaṅga* respectively. These constitute the most important part of the Pūrvamīmāṁsā system.

The Mīmāṁsā Philosophy has made a great contribution to epistemology. Its theory of self validity of knowledge (स्वतःप्रामाण्य) different kinds of valid knowledge, theories of error, kumarila's theory of cognizedness or manifestness of objects, and Prabhākara's theory of triple perception (Triputīpratyakṣa) show great philosophical insight. The six pramāṇas of kumārila are adopted by the Advaita also.[04]

---

03 Ibid., p. 72–74.

04 See for a detailed account of the contents and thought of Pūrvamīmāṁsā school—Dr. Gaṅganatha Jha — *Pūrvamīmāṁsā in its sources*, Benaras Hindu University, 1942; Dr. Damodar Vishnu Garge—*Citations in Śābarabhāṣya* Poona, 1952.

III

Mimāṁsā in Kerala

Mahāmahopādhyāya Dr. Umesha Mishra says[65] "it is a matter of great satisfaction that the tradition of the study of Mīmāṁsā and also of the performance of sacrifices has been preserved in the South by the sincere votaries of Veda". It is true that South India especially Kerala has a great tradition of the study of Mīmāṁsāśāstra. Kerala has a good history[66] of the learning of mīmāṁsā and ritualism was once the outstanding feature of the cultural life in ancient Kerala. Many traditional account of the performance of sacrifices in ancient days have come down to us. There is a story connected with the spread of Buddhism in Kerala and the attempt made by the Mīmāṁsakās to arrest it.[67] There is another tradition recorded by Uddaṇḍa Śāstri in his *Kokilasandeśa* regarding the introduction of the Bhāṭṭa School of mīmāṁsā into Kerala. While acquainting the bird-messenger with the whereabouts of the Kottayam Royal family in Malabar, the poet says that it was Hariścandra a scin of the family, who caused the followers of Kumārila to be brought to Kerala.

Bhavadāsa (2nd century AD.) one of the early commentators on *Jaiminīyasūtras* is believed to be a son of Kerala.[68] Prabhākaraguru is believed to be a Keralīya. According to some scholars Kumārila too belonged to Kerala. Cidānanda Paṇḍita[69] the author of the *Nītitattvāvirbhāva* and Bhaṭṭaviṣṇu,[70] the author of the *Nayatattvasaṅgraha* were the two Mīmāṁsakas of Kerala in 13th and 14th centuries respectively. Many of the

---

65 See Foreword to *Mimamsa-the Vākyaśāstra of Ancient India*, Bombay, 1959, Vol. I by Dr. G. V. Devasthali.

66 See for details—Dr. P. K. Narayana Pillai—Introduction to *the Jaiminīyasūtrārthasaṅgraha*—TSS. 156-pp. 3-35.

67 Ibid P. 4.

68 See V. A. Ramaswami Sastri—Introduction to *Tattvabindu* op. cit. P. 19.

69 Ibid P. 75.

70 Ibid. P. 85.

members of the payyūr Bhatta family[71] who flourished during AD. 1300-1550 were great Mīmāṁsakas and they cultivated the *Mīmāṁsāśāstra* with great devotion. Most of them were proficient in all the six systems of Indian Philosophy; but their main contributions are in the field of Bhāṭṭamīmāṁsā. It is said that in this family a rule was enforced that only those who brought a new treatise on mīmāṁsā whould be allowed to participate in the *Śrāddha* ceremony when all the sons of a father assembled at their family house. This self-imposed duty and its observance bear testimony to the devotion with which the payyūr Bhaṭṭa family promoted the study of Mīmāṁsa.

The three famous Parameśvaras and one Vāsudeva were great Mīmāṁsakas in the Payyūr family. Parameśvara I is called Mīmāṁsakacakravartin by Uddaṇḍa Śāstri. His works are the *Nyāyasamuccaya* and the two commentaries called *Juṣaddhvamkaraṇī* and *Svaditamkaraṇī* on the *Nyāyakaṇika* of Vācaspatimiśra. Parameśvara II was also a great scholar and he wrote commentaries on Maṇḍanamiśra's *Sphoṭasiddhi* and *Vibhramaviveka*, Vācaspatimiśra's *Tattvabindu* and Cidānanda-paṇḍita's *Nītitattvāvirbhāva*. Parameśvara III is the author of *Jaiminīyasūtrārthasaṅgraha*, a valuable commentary on the *Jaiminisūtras*. Parameśvara II had a scholarly brother named Vāsudeva whose contributions are more literary than scientific. Vasudeva's known mīmāṁsā work is *Kaumārilayuktimālā*.

Melputtūr Mātṛdatta, the father of the famous Melputtūr Nārāyaṇabhaṭṭa was well versed in the school of Mīmāṁsā particularly in the Bhāṭṭa school. Prof. S. Venkitasubramonia Iyer, however, argues that the unpublished *Sarvamatasiddhantasāra* is in all probability a work of this author.[72] Melputtūr Nārāyaṇabhaṭṭa was not only a great grammarian and poet

---

71 About Payyūr Bhaṭṭatiris see—S.K. Ramanatha Sastri—Introduction to *Spoṭasiddhi*; V. A. Ramaswami Sastri-Intro: to *Tattvabindu*; Dr. C. Kunhan Raja-Intro: to *Haricarita* Dr. P. K. Narayana Pillai—Payyūr Bhaṭṭa's—*Journal of Travancore University Mss. Library* Vol. VI. No. 3 July 1950.

72 Vide his article 'Melputhūr Mātṛdatta Bhaṭṭa' *JOR*, Madras Vol. 28, pp. 62-67.

but also a famous Mīmāṁsaka. The *Māna* portion of the *Mānameyodaya* written by him is a unique work in Mīmāṁsāśāstra. It deals with the epistemology of Bhāṭṭa school. V. A. Ramaswami Sastri has stated that Nārāyaṇabhaṭṭa also wrote a work on Mīmāṁsā called *Nibandhana*,[73] a commentary on the Tantravārtika. Nārāyaṇa Pandita another Mimāṁsā scholar and younger contemporary of Nārāyaṇa Bhaṭṭa worte the *Meya* portion of the *Mānameyodaya*.

Certain other Mīmāṁsā works produced in Kerala are noticed by Dr. P. K. Narayana Pillai in his Introduction to the *Jaiminīyasūtrārthasaṅgraha*. They are *Maṅgaḷatīkā* on the Nītitattvāvirbhāva by one Nīlakaṇṭha; *Kaumārilamatopanyāsa* written by a disciple of one Subrahmaṇya, the *Prameyapārāyaṇa* by Damodara *Gurusammatapadārthāḥ* of unknown authorship and the *Gurumatapadārthasaṅgraha* dealing with the eight *Padārthas* of Prabhākara.

The following works on the Mīmāṁsāśāstra also seem to be produced in Kerala.

1. *Addhvaramīmāṁsāsūtrārthasaṅgraha* – A manuscript of the work has been preserved in the Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras, R. No. 3038. The work is also mentioned in the *Tattvabindu* – Appendix II. This is a lucid commentary on the *Pūrvamīmāṁsāsūtras* of Jaimini. The work refers to Mādhavācārya and Somanātha's *Mayūkhamālika*. According to colophon of the Ms. the author belongs to Malabar, but his name is not given.[74] The Ms. Contains the first two Addhyāyas complete and 1 to 11 *Adhikaraṇas* in the first Pāda of the third *Addhyāya*.

2. *Bhāvanāvivekavyākhyā – Viṣamagranthabhedikā*, A commentary on the Bhāvanāviveka of Maṇḍana Miśra called

---

[73] See V. A. Ramaswami Sastri—Intro: to *Tattvabindu*–p. 109 Mss. of this work are preserved in the Madras Govt. Oriental Mss. Library.

[74] See the colophon – इति केरलीयायां सूत्रार्थदीपिकायामध्वरमीमांसायाः प्रमाणलक्षणं नाम प्रथमोऽध्यायः । Also इति केरलीयायां शास्त्रान्तराधिकरणं समाप्तम् ।

Viṣamagranthabhedikā is mentioned in the Triennial Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Madras Govt. Oriental Ms. Library (R. No. 3065B). This is written by one Nārāyaṇa son of Viṣṇu. It is pointed out that this Nārāyaṇa might be a Keraḷīya.[75]

3. *Jaiminīyasūtravṛtti* – R. No. 2973 of the Triennial Catalogue. This Ms. was procured from Cochin. This is a commentary written in accordance with the views of Kumārila on the Mīmāṁsāsūtras of Jaimini. The name of the commentator is not given in the Ms. It is pointed out that the author of this work also might be a son of Kerala.[76] It begins with the salutation to Jaimini, Bādarāyaṇa, Śabarasvāmi and Śaṅkarācārya. From this commentary we are able to know that the author has also written a work on mīmāṁsā called Daśāddhyayī.[77]

4. *Soḍaśādhyāyī* – R. No. 3400. This is a copy of an original manuscript belonged to Velliyat Mana of Cochin, Kerala. V. A. Ramaswami Sastri has pointed out that the author of this work also might be a Kēraḷīya.[78] He also says that this is a good commentary on the 16 chapters of *Pūrva* and *Uttara mīmāṁsāsūtras*. This treatise in 16 chapters gives the substance of Pūrvamīmāṁsā and Uttaramīmāṁsā in accordance with Advaitavedanta. The author whose name is not given, salutes Jaimini, Vyāsa, Śabarasvāmin and Śaṅkara. The manuscript is complete.

5. *Nyāyasiddhi* – R. No. 3647. The original Ms. was from Pattambi, Kerala. V. A. Ramaswami Sastri says that it is probably written by a Kēraḷīya.[79] The work is a commentary on Śalikanātha's *Prakaraṇapañcikā*. The Ms. contains the Prakaraṇas *Nītipāṭha*, *Jātinirṇaya* and *Nayavidhi* complete and

---

75 See Ullur. S. Paramesvara Iyer — *Keralasāhityacaritram*, University of Kerala, 1962, Vol II. P. 25.

76 See V. A. Ramaswami Sastri—op. cit. Appendix II.

77 See शेषलक्षणमवशिष्टान्यङ्गादिलक्षणानि अङ्गलक्षणं वा दशाध्याय्यां वक्ष्यामः।

78 See *Tattvabindu* Appendix II.

79 *Ibid.*

breaks of in the course of the *Anumāna Pariccheda* of the *Pramāṇapārāyaṇa.*

6. *Mānaratnāvali*—R. No. 3747 is a transcript of a Ms. from Koṭṭappadi in Kerala. This is a treatise dealing with metaphysical problem of the Bhātta School of Mīmāmsā as against the Bauddhas, the Prābhākaras, the Naiyāyikas and the Māyāvādins. It has four chapters namely — बौद्धमतनिराकरणपद्धति, प्राभाकरमतनिराकरणपद्धति, नैयायिकमतनिराकरणपद्धति and मायावादिमतनिराकरणपद्धति । This work also is written probably by a Keralite.[80]

Ramaswami Sastri opines that the above works are written by Keralites. But he does not give any reason in support of his statement. His basis is probably the fact that the Manuscripts of the works are procured from Kerala alone.

The present work *Pramāṇalakṣaṇam* has not come to the notice of Ramaswami Sastri or P. K. Narayana Pillai. This is, however, noticed by T. A. Gopinatha Rao in the Travancore Archaeological Series, in connection with the author's identity and date etc. in relation to the king Manukulāditya whom he mentions.

IV

Contents of the work

Indian philosophy presents a variety of views on the epistemological doctrines. The Cārvākas admit only one source of valid knowledge i.e. *Pratyakṣa* (perception). The Bauddhas and Vaisēṣikas admit two sources i.e. *Pratyakṣa* and *Anumāna* (Perception and Inference). To these the Sāṅkhyas add a third *Śābda* (authority or testimony). The Naiyāyikas admit a fourth way of knowing, *Upamāna* (Comparison), in addition to these three. The Prābhākara school of Mīmāṁsā adds to these a fifth, *Arthāpatti* (Postulation or assumption). The Bhāṭṭamīmāṁsakas and the Advaitavedantins recognize six methods of knowledge adding *Anupalabdhi* or *Abhāva* (non-apprehension) to the above

---

[80] *Ibid.*

five. The Paurāṇikas accept two more namely *Sambhava* (Inclusion) and *Aitihya* (Tradition).[81]

The *P L* of Sarvajñātman elucidates the *Pramāṇas* mainly based on the Jaimini's *Pūrvamīmāṁsā*.[82] In the benedictory stanza, the author salutes Viṣṇu and states the subject matter of the work which he begins to compose. The author notes that the question of the definition of the Pramāṇas in the Pūrvamīmāmsāśāstra arises from the two *sūtras* of Jaimini namely तस्य निमित्तपरीष्टिः (JMS 1.1.3) and सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् etc (JMS 1.1.4).

In this connection we have to understand the context of the elucidation of *Pramāṇas* in Jaimini's *Pūrvamīmāṁsā*. The second sūtra चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः explains the nature of Dharma which is to be investigated (as said in the first sūtra – अथातो धर्मजिज्ञासा). Thus *Dharma* is defined as चोदनालक्षण which means that *Dharma* is known only by one authority namely the *Vedas*. The third sūtra तस्य निमित्तपरीष्टिः declares the necessity of investigation. Thus a detailed examination of all *Pramāṇas* becomes necessary. Hence the next sūtra takes up the question whether *Pratyakṣa* is capable of revealing the nature of *Dharma*. The sūtra is सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्. This sūtra explains the fact that perception cannot be an authority on Dharma since it generates cognitions with objects that exist. (i.e. प्रत्यक्षं धर्मे अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्). The former part of the sūtra explains the nature of *Pratyakṣa-pramāṇa* (i e. सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्). Pratyakṣa

---

81 See – चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बौद्धवैशेषिकौ द्वौ
भासर्वज्ञश्च सांख्यस्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति ।
प्राहुः प्राभाकराः पञ्चकमपि च वयं तेऽपि वेदान्तविज्ञाः
षट्कं पौराणिकास्त्वष्टकमभिदधिरे सम्भवैतिह्ययोगात् ॥
Mānameyodaya — Theosophical Publishing House, Adyar, 1933. For a critical study of various Pramāṇas—See Dr. D. M. Datta — *The Six Ways of Knowing*, University of Calcutta, 1930.

82 See text page 44 – एतन्मया सकलजैमिनितन्त्रवस्तु
सम्यङ्निरूप्य तदबाधनवर्त्मनैव ।

is that which generates cognitions when there is contact of the sense organs with the objects perceived. The fifth sūtra viz. *Autpattikasūtra* establishes that *Śabda* (*Codanā* as referred to in the *Codanāsūtra*) as the only authority on Dharma.

Here, Bhāṣyakāra Śabarasvāmin quotes the interpretation of Vṛttikāra Upavarṣa. Following him Sarvajñatman also quotes the views of Upavarṣa on the Pratyakṣasūtra.[83] According to Upavarṣa the sūtra तस्य निमित्तपरीप्सा: is not a *nimittapratijñā-sūtra* as explained by Śabarasvamin. The negative particle *na* is to be supplied to the sūtra and it means that the nature of authority on Dharma need not be examined since the function and scope of all Pramāṇas including *codanā* are well known.

It is argued that a pramāṇa like pratyakṣa is not always an authority. Because it produces invalid cognitions also like 'this is silver' when there is no real silver, but only shell. Hence all pramāṇas are to be examined and well defined. This objection is met as follows. The example of pratyakṣa cited above is not a genuine one because it generates only a semblance of pratyakṣajñāna (pratyakṣābhāsa). So Vṛttikāra modifies the *sūtra* thus तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् and distinguishes the *satpratyakṣa* from the pratyakṣābhāsa. Taking this interpretation of Vṛttikāra into consideration, Sarvajñātman states[84] that the definition of both *pratyakṣa* and pratyakṣābhāsa are to be understood in this interpretation. He explains the general definition of perception (सामान्यलक्षणम्) in this context and the particular definition (विशेषलक्षणम्) in the relevant context.

According to Sarvajñatman *Pramāṇa* is *pramāsādhana* प्रमासाधनं प्रमाणम् – the distinctive cause of valid knowledge is evidence (Pramāṇa). The term Pramā is used here for avoiding pramābhāsas (the semblance of Pramā).[85] The word *Sādhana* is

---

[83] See text p. 1. तयोर्वृत्तिकारमतेनावतरणप्रकारस्तावत्प्रदर्श्यते ।

[84] See text—p. 2. तच्च वचनवृत्त्या तत्सम्प्रयोगात् तद्विषयं विज्ञान प्रत्यक्षम्, अन्यसम्प्रयोगादन्यविषय विज्ञानं प्रत्यक्षाभासमिति विशेषलक्षणे समर्थम् । अर्थात् तत्रैव च प्रमाणसामान्यलक्षणमप्युन्नेयम् ।

[85] See for details of Pramābhāsas—notes p. 49.

used for differentiating the agent (Kartā) the action (Karma) and the result (Phala).

Sarvajñātman classifies the nature of the valid knowledge into two – *tattvāvedaka* and *atattvāvedaka*. *Tattvāvedaka* is that valid knowledge the only result of which is the *nivṛtti* (returniug) from false knowledge (ajñāna).[86] For example he takes the knowledge resulting from the Mahāvākya "*tat tvam asi*." The *atattvāvedaka* is that cognition which is experienced in the phenomenal world.[87] The example is the knowledge of this *prapañca* (world) like '*pṛthivī*' (earth) etc. Here we find our author's real view about valid knowledge. Being an Advaitin, he has to accept that the real knowledge (yathārthajñāna) is the knowledge of Supreme Being and all other knowledge is false (ayathārthajñāna).

Sarvajñātman defines perception according to Śabara as "perceptive knowledge arises on the contact of a man's senses with objects".[88] Now, what is the contact of senses with objects (arthendriyasamprayoga)? – that is in which way the different organs may come in contact with their objects? Here Sarvajñātman enumerates and illustrates the Nyāyavaiśeṣika view of six varieties of contact and refutes this six fold classification because of its impropriety. According to him *yogyatālakṣaṇasambandha* is enough for the contact of sense organs with their objects. The *yogyatālakṣaṇasambandha* means that a particular sense organ is fit for a particular object and a particular object is fit for a particular sense organ.[89] The divisions of Pratyakṣa such as nirvikalpaka and savikalpaka and the yogipratyakṣa and ayogipratyakṣa are also discussed in the context.

Having dealt with *pratyakṣa*, our author gives the definition of *anumāna* (inference) as "the knowledge arising in a

---

86 See text p. 4. तत्राज्ञाननिवृत्तिमात्रफलं तत्त्वावेदकम् ।

87 See text p. 4. व्यवहारनिर्वाहकमतत्त्ववेदकम् ।

88 See text p. 4. अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगात् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विज्ञानं प्रत्यक्षम् ।

89 See text p 4. तथा हि इदमिन्द्रियमस्यार्थस्य योग्यम् । अयं वार्थोऽस्य चक्षुरादेरिन्द्रियस्य योग्य इत्यनयोरस्ति परस्परं योग्यतालक्षणः सम्बन्धः ।

dharmin associated with the *Sādhyadharma* due to the *Sādhana-dharma* (seeing of the hētu).[90] *Sādhana* means *hētu* and *sāddhya* means the ascertainment of a thing. According to Vṛttikāra Upavarṣa "inference is the cognition of an object not in direct contact and forming one of the two sides to a known relation, one of which is directly apprehended."[91] Sarvajñātman discusses the two kinds of *anumāna* viz. *Sāmānyatodṛṣṭa* and *Viśēṣatodṛṣṭa. Samānyatodṛṣṭa* is that which is based upon a commonly known relation and the *Visēṣatōdṛṣṭa* is that which is based upon a directly apprehended relation. Sarvajñātman also deals with the three kinds of *anumāna* stated in the *Nyāyasūtra* of Gotama and explained in the *Nyāyabhāṣya* of Vātsyāyana namely *Pūrvavat, Seṣavat* and *Sāmānyatōdṛṣṭa.* The *pūrvavat* inference is that in which the effect is inferred from the cause; eg: when he see clouds rising, we infer that there will be rain.[92] The *śeṣavat* inference is that in which the cause is inferred from the effect; eg: when we see that the water of a river is not like what it used to be, the stream is full and the current swift, we infer that there has been rain.[93] Sāmānyatōdṛṣṭa is the same as what has been mentioned already. The example is one's being reminded of the sun having moved from a certain position by virtue of one's previous knowledge that a person could get to another place only by having noved from his previous position.[94]

After *anumāna, Sāstra* or *Sabdapramāṇa* is defined in the *Sābarabhāṣya.* Our author also takes *Sāstra* as the third. The importance of Śastra as a Pramāṇa is greater than *Upamāna arthāpatti* or *anupalabdhi. Pratyakṣa* is first defined since *pratyakṣa* the first and foremost of all is accepted by all schools of thought. Anumāna is then taken up in view of the fact that

---

[90] See text — p. 15. साधनधर्मदर्शनाद् साध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि बुद्धिरनुमानम् ।

[91] See Śābarabhāsya under Autpattikasūtra – अनुमानं ज्ञातसम्बन्ध-स्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।

[92] See text—p. 25. विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनाद् भविष्यति वृष्टिरिति ।

[93] See text—p. 25. नदीपूरविशेषादभूत् वृष्टिरिति ।

[94] See text p. 16. देशान्तरप्राप्तिलिङ्गादादित्यगत्यनुमानम् ।

the Vaiśēṣikas and Bauddhas accept two Pramāṇas only and Anumāna is dealt with immediately after Pratyakṣa in most of the works dealing with pramāṇas; hence the propriety of defining *Śāstra* (*Śabdapramṇāa*) as the third important means of knowledge. The definition of *Sāstra* as given by Śabara is as follows:— *Śāstram sabdavijñānādasannikṛṣṭe arthe vijñānam.*" Sarvajñātman accepts this definition and discusses it at length. *Śāstra* produces a cognittion presenting an object having no contact with sense organs on the basis of the cognition of *śabda.* He classifies Śāstra into two heads namely *apraṇetṛka* and *āpta-praṇetṛka. Apraṇetṛka* means apauruṣeya or impersonal and *āptapraṇetṛka* means that pronounced by a trust–worthy person.

After *Śāstra, Upamāna* is dealt with by our author, He accepts the definition of *Upamāna* as given by Śabara. *Upamāna* is similarity (experienced in the object) generating a cognition (of the same) in another which has no contact with the senses.[95]

The *arthāpatti* portion is not found in the available manuscripts of *PL* , but it may be inferred that Sarvajñātman wrote that portion also since he clearly notes एतानि षट् प्रमाणानि जैमिनेः । (these are the six pramāṇas of Jaimini). The omission of *arthāpatti* in the manuscripts is perhaps due to scribal error. *Arthāpatti* or presumption according to Śabara, is "the surmise about an object on the ground that something which has been seen or heard cannot be possible othewise."[96]

The *abhāva* is defined by Sarvajāñtman as:— "*yogyānu-palabdhinimittam arthābhāvajñānam abhāvaḥ.*" *Abhāva* is the cognition of the absence of an object which originates due to the proper absence of the object. According to Śabara, *anupalabdhi* the *abhāvapramāṇa* is "the absence of the five other pramāṇas (already dealt with) and it produces a cognition presenting *abhāva* without any contact with the senses."[97]

---

95 See text—p. 37. सदृशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे ज्ञानमुपमानम् ।

96 अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना । — Śābarabhāṣya under Autpattikasūtra.

97 See अभावोऽपि प्रमाणाभावः नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य । Śābarabhāṣya under Autpattikasūtra.

Sarvajñātman states that '*yogyānupalabdhi* is that which is cognised by *Sākṣin* or inner soul.' The Prābhākaras do not accept *abhāva* as a pramāṇa. But the Bhāṭṭas accept the four varieties of *abhāva* namely *prāgabhāva, praddhvamsābhāva, anyonyābhāva* and *atyantābhāva* and explain that the cognitions presenting *abhāva* are produced by *anupalabdhipramāṇa*. Sarvajñātman refutes the view of prābhākaras and establihes the existence of *anupalabdhipramāṇa*.

Sarvajñātman next discusses the theory of *Pramāṇasamplava* and *Pramāṇavyavasthā* as is explained in the Vātsyāyana's *Nyāyabhāṣya*. The Mīmāṁsakas agreeing with Naiyayikas uphold the theory of *plava* and *vyavasthā* but our author does not accept it.[98] At the end of the work, Sarvajñātman deals with the theory of *Svataḥprāmāṇya* (intrinsic validity) and *Parataḥprāmāṇya* (extrinsic validity).

Though Sarvajñātman mainly deals with in the work the various *pramāṇas* according to mīmāṁsā, he also points out the views of Vedantins in epistemology. He quotes and discusses the views of earlier authorities like Gotama, Kaṇāda, Vātsyāyana, Praśastapāda, Kumārila, Prabhākara, the grammarians and the Śaivas in the orthodox school and the Buddhist logicians like Dharmakīrti and Dharmottarācārya in the heterodox school. His method of treating the subject matter and the terminology he uses are very old and in the buddhist style. In his treatment of the subject he closely follows and even quotes the *Nyāyasāra* of Bhāsarvajña, an independent writer on the epistemology.

In Indian philosophy, the old treatises like *Nyāyasūtra* and its *Bhāṣya* etc. deal with epistemology along with metaphysics and later on there came into existence the works on pure logic and epistemology.[99] The change is found at first in the works of the Buddhist and the Jaina philosophers. Das Gupta says

---

[98] See Notes—p. 60.

[99] See for a detailed account of the development of the Indian epistemology, Dr. Jwala Prasad—*History of Indian Epistemology*, Delhi, 1958.

"the Buddhist and Jain method of treating logic separately from metaphysics as an independent study was not accepted by the Hindus till we come to Gangeśa and there is probably one Hindu work of importance on *Nyāya* in the Buddhist style namely *Nyāyasāra* of Bhāsarvajña."[100] It is true that it is Bhāsarvajña who made an exclusive study of the means of valid knowledge in his *Nyāyasāra*. But he deals with only the first three pramāṇas and opines that the others can be included in these pramāṇas. It is most probably Sarvajñātman who first composed a standard treatise (prakaraṇagrantha) on the epistemology including the six pramāṇas of the orthodox school. That may be the significance of his statement at the end of this work– सर्वज्ञात्ममहामुनिः प्रकरणं चक्रे त्रिकाण्डीगतम्. It must be from this stand point that we have to approach the treatment of the epistemological doctrines dealt with in the *PL*.

---

100 *History of Indian Philosophy*—Cambridge, 1963, Vol. I. p. 309.

विषयानुक्रमणी

विषयः	पृष्ठम्
उपोद्घातः	1
मङ्गलाचरणम्	1
वृत्तिकारमतेन परीक्षासूत्रप्रत्यक्षसूत्रयोरवतरणम्	1
प्रमाणसामान्यलक्षणम्	2
प्रमाभासाः	2–3
प्रमालक्षणम्	3
तत्त्वावेदकातत्त्वावेदकभेदेन प्रमाणविभागः	4
तस्य प्रत्यक्षादिभेदेन पुनर्विभागः	4
प्रत्यक्षम्	4
प्रत्यक्षलक्षणम्	4–5
अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगे परमतनिराकरणपूर्वकं सिद्धान्तस्थापनम्	5–8
प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरकथनम्	9
निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन प्रत्यक्षविभागः, तल्लक्षणं च	9
तत्र मतान्तरनिरासः	10
योगिप्रत्यक्षायोगिप्रत्यक्षत्वाभ्यां पुनरपि प्रत्यक्षविभागः तल्लक्षणं च	10
धर्मादेः प्रत्यक्षगम्यत्वनिराकरणं तदुपष्टम्भकतया तत्सम्प्रयोग इत्यादिसूत्रस्यार्थविचारः	11
लिङाद्यर्थविचारः	12
श्रेयःसाधनतायाः लोकेऽनुमेयत्वेऽपि वेदे चोदनागम्यत्वसमर्थनम्	12
मतान्तरेण योगिप्रत्यक्षस्वरूपम्	13
तन्निरासः	13
अयोगिप्रत्यक्षनिरूपणम्	13
ऐश्वरप्रत्यक्षस्योद्भावनम्	14
तन्निरासः	14–15
अनुमानम्	15
अनुमानलक्षणम्	15
अन्वयव्याप्तिः	15
व्यतिरेकव्याप्तिः	15
सामान्यतोदृष्टविशेषतोदृष्टभेदेन अनुमानस्य द्वैविध्यम्	16
सामान्यतोदृष्टस्य लक्ष्यलक्षणविचारः	16
तत्र मतान्तरप्रदर्शनम्	16
विशेषतोदृष्टस्य लक्ष्यलक्षणविचारः	16
तत्र मतान्तरकथनम्	16

विषयः	पृष्टम्
स्वार्थानुमानम्	16
परार्थानुमानम्	16
पञ्चावयवाः	16
प्रतिज्ञा	16
हेतुः	17
हेतोः त्रैविध्यम्, अन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी चेति	17–18
हेत्वाभासाः	18–22
उदाहरणम्	22
उदाहरणाभासाः	22
मतान्तरेण उदाहरणाभासाः	23
उपनयः	24
निगमनम्	24
मतान्तरेण अनुमानस्य त्रैविध्यम्	25
अविनाभावः	26–27
मतान्तरेण स्वार्थपरार्थानुमानयोर्लक्षणविचारः	28–29
तन्निराकरणम्	30
षट्प्रतिज्ञाभासाः	31
शास्त्रम्	32
शास्त्रलक्षणम्	32
विवक्षानुमाननिराकरणम्	34
अप्रणेतृकमेव शास्त्रम् इति मतस्योपन्यासः	35
तन्निरासपूर्वकं शास्त्रस्य द्वैविध्यसिद्धान्तः	36
उपमानम्	37
उपमानलक्षणम्	37
तस्य अनुमानान्तर्गतत्वनिराकरणम्	37
स्मृत्यन्तर्गतत्वनिराकरणम्	37
अभावः	38
अभावलक्षणम्	38
अभावप्रमाणमनिच्छतां मतप्रदर्शनं तन्निराकरणं च	38
प्रमाणसम्प्लवनिराकरणम्	39
स्वतःप्रामाण्यपरतःप्रामाण्यविचारः	40–42
अक्षादीनां तत्त्वावेदकप्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि प्रामाण्याविरोधसमर्थनम्	43
उपसंहारः	43–45

विषयानुक्रमणी

विषयः	पृष्ठम्
उपोद्घातः	1
मङ्गलाचरणम्	1
वृत्तिकारमतेन परीक्षासूत्रप्रत्यक्षसूत्रयोरवतरणम्	1
प्रमाणसामान्यलक्षणम्	2
प्रमाभासाः	2–3
प्रमालक्षणम्	3
तत्त्ववेदकातत्त्ववेदकभेदेन प्रमाणविभागः	4
तस्य प्रत्यक्षादिभेदेन पुनर्विभागः	4
प्रत्यक्षम्	4
प्रत्यक्षलक्षणम्	4–5
अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगे परमतनिराकरणपूर्वकं सिद्धान्तस्थापनम्	5–8
प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरकथनम्	9
निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन प्रत्यक्षविभागः, तल्लक्षणं च	9
तत्र मतान्तरनिरासः	10
योगिप्रत्यक्षायोगिप्रत्यक्षत्वाभ्यां पुनरपि प्रत्यक्षविभागः तल्लक्षणं च	10
धर्मादेः प्रत्यक्षगम्यत्वनिराकरणं तदुपष्टम्भकतया तत्सम्प्रयोग इत्यादिसूत्रस्यार्थविचारः	11
लिङाद्यर्थविचारः	12
श्रेयःसाधनतायाः लोकेऽनुमेयत्वेऽपि वेदे चोदनागम्यत्वसमर्थनम्	12
मतान्तरेण योगिप्रत्यक्षस्वरूपम्	13
तन्निरासः	13
अयोगिप्रत्यक्षनिरूपणम्	13
ऐश्वरप्रत्यक्षस्योद्भावनम्	14
तन्निरासः	14–15
अनुमानम्	15
अनुमानलक्षणम्	15
अन्वयव्याप्तिः	15
व्यतिरेकव्याप्तिः	15
सामान्यतोदृष्टविशेषतोदृष्टभेदेन अनुमानस्य द्वैविध्यम्	16
सामान्यतोदृष्टस्य लक्ष्यलक्षणविचारः	16
तत्र मतान्तरप्रदर्शनम्	16
विशेषतोदृष्टस्य लक्ष्यलक्षणविचारः	16
तत्र मतान्तरकथनम्	16

विषयः	पृष्टम्
स्वार्थानुमानम्	16
परार्थानुमानम्	16
पञ्चावयवाः	16
प्रतिज्ञा	16
हेतुः	17
हेतोः त्रैविध्यम्, अन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी चेति	17–18
हेत्वाभासाः	18–22
उदाहरणम्	22
उदाहरणाभासाः	22
मतान्तरेण उदाहरणाभासाः	23
उपनयः	24
निगमनम्	24
मतान्तरेण अनुमानस्य त्रैविध्यम्	25
अविनाभावः	26–27
मतान्तरेण स्वार्थपरार्थानुमानयोर्लक्षणविचारः	28–29
तन्निराकरणम्	30
षट्प्रतिज्ञाभासाः	31
शास्त्रम्	32
शास्त्रलक्षणम्	32
विवक्षानुमाननिराकरणम्	34
अप्रणेतृकमेव शास्त्रम् इति मतस्योपन्यासः	35
तन्निरासपूर्वकं शास्त्रस्य द्वैविध्यसिद्धान्तः	36
उपमानम्	37
उपमानलक्षणम्	37
तस्य अनुमानान्तर्गतत्वनिराकरणम्	37
स्मृत्यन्तर्गतत्वनिराकरणम्	37
अभावः	38
अभावलक्षणम्	38
अभावप्रमाणमनिच्छतां मतप्रदर्शनं तन्निराकरणं च	38
प्रमाणसम्प्लवनिराकरणम्	39
स्वतःप्रामाण्यपरतःप्रामाण्यविचारः	40–42
अक्षादीनां तत्त्वावेदकप्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि प्रामाण्याविरोधसमर्थनम्	43
उपसंहारः	43–45

श्रीः

सर्वज्ञात्ममहामुनिविरचितं

प्रमाणलक्षणम्

उपोद्घातः

प्रणम्य विष्णुं जगतः परायणं
पुराणमाचार्यपरम्परागतम्[1] ।
शिशुप्रबोधाय मयाभिधीयते
प्रमाणसामान्यविशेषलक्षणम् ॥

अस्योत्थानं 'तस्य निमित्तपरीष्टिः'[2] इति सूत्रपाठे परिपठितं परीष्टिसूत्रं, [3]"सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्"[4] इति च प्रत्यक्षसूत्रम् । तयोर्वृत्तिकारमतेनावतरणप्रकारस्तावत् प्रदर्श्यते, तदर्थनिर्णयार्थत्वादस्य प्रकरणस्योत्थानं स्वयमेव दर्शितं भविष्यतीति । 'चोदनालक्षणोऽर्थो[5] धर्मः' इति निमित्तनैमित्तिकप्रतिज्ञा कृता । निमित्तं प्रमाणं, नैमित्तिकं प्रमेयम् । तच्चैतद्रूपं[6] धर्मब्रह्मणोः प्रमेयभूतयोः चोदनासमन्वययोश्च प्रमाणभूतयोः शास्त्रविशेषयोः साधारणम् । चोदनालक्षणं[7] [8]धर्मग्रहणवत् प्रकृतार्थोपयोगात् । तत्र चोदनाप्रामाण्यसिध्यर्थं शास्त्र-

---

1 D suggests गतिं. We accept the reading गतं since a similar reading is found in the *Saṁkṣepaśārīraka* I.83.

2 जै.मी.सू 1.1.3.

3 B तत्सम्प्रयोगे.

4 जै.मी.सू 1.1.4.

5 C omits अर्थो.

6 D suggests तत्रैतत्सूत्रं.

7 D suggests चोदनाग्रहणं.

8 A C तु धर्मग्रहण–.

प्रामाण्यसमर्थने प्राप्ते–तस्य नैमित्तिकस्य प्रमेयस्य निमित्त-परीष्टिः, प्रमाणपरीष्टिः, प्रमाणपरीच्छा[1]; प्रमाणपरीक्षा तु लक्षणया; सा पुनर्न कर्तव्या, प्रसिद्धत्वात् सर्वप्रमाणानां, तदन्तर्भूतत्वाच्च शास्त्रस्य–इति नञध्याहारपूर्वकं वृत्तिकार-मतेन परीष्टिसूत्रमवतीर्णम् ॥

ननु व्यभिचारात् प्रमाणमपि परीक्षितव्यमिति प्राप्ते यत् प्रमाणं न तद् व्यभिचरति यच्च व्यभिचरति न तत् प्रमाणं, किं तर्हि प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यविशेषलक्षणनि-रूपणाय तत्सतोर्व्यत्ययेन तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धि-जन्म सत्प्रत्यक्षम् इति प्रत्यक्षसूत्रं प्रवर्तते। तच्च[2] वचनवृत्त्या तत्सम्प्रयोगात्[3] तद्विषयं विज्ञानं प्रत्यक्षम्, अन्यसम्प्रयोगा-दन्यविषयं विज्ञानं प्रत्यक्षाभासमिति विशेषलक्षणे समर्थम्। अर्थात् तत्रैव च प्रमाणसामान्यलक्षणमप्युन्नेयं; तत्तावदभि-धीयते सामान्यलक्षणाभिधानपूर्वकत्वात् विशेषलक्षणाभि-धानस्य; विशेषलक्षणं तु पश्चादवसरप्राप्तमनन्तरमभिधास्यते॥

प्रमासाधनं प्रमाणम्। प्रमाग्रहणं प्रमाभासनिरासा-र्थम्। संशयविपर्ययतर्कानध्यवसायविकल्पानुवादस्मृतयः प्रमाभासाः। संशयादिषु भावव्युत्पत्तिः, इह फलस्य विवक्षितत्वात्, संशीतिः संशय इत्यादि। नानाकोट्यवलम्बी संविदाभासः संशयः। स चाज्ञानसमुत्थतथाविधप्रत्ययाभास-फलम्। तदोदाहरणं–यथा अधिगते पदार्थे तत्त्वापरिज्ञानात्

[1] D suggests परीक्षा. We get the reading परीच्छा in all manuscripts and it seems to be correct since it is the explanation of the word परीष्टिः–इष्टि means इच्छा.

[2] A B C तस्य.

[3] D तत्सम्प्रयोगात् तद्विप्रयोगात्.

स्थाणुः पुरुषो वेति। विपर्ययो मित्थ्याध्यवसायः; स चाज्ञानोपादानतथाविधप्रत्ययाभासफलं संविदाभासविशेषः– यथा स्फुरत्येव शुक्तिकाशकले तत्त्वापरिज्ञानाद् इदं रजतम् इति। प्रमाणानुग्राहकः सम्भवासम्भवोल्लेखी संविदाभासस्तर्कः। स च तथाविधप्रत्ययाभासफलं पूर्ववत्; यथा महाजनमध्ययाऽनया वेश्यया भाव्यं ब्राह्मणपत्न्या च न भाव्यम् इति। आकुलितसंज्ञाविशेषपदार्थोल्लेखी संविदाभासोऽनध्यवसायः। स च तथाविधप्रत्ययाभासफलं–यथा बाह्लीकस्य पनसादिषु किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इति। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः संविदाभासो विकल्पः। स च तथाविधप्रत्ययाभासफलं–यथा खरविषाणं खपुष्पम् इति। अधिगतार्थाधिगतिरनुवादः। स च तथाविधप्रत्ययाभासफलं – यथा अग्निर्हिमस्य भेषजम् इत्यादिवाक्यादर्थाधिगतिः। संस्कारमात्रनिमित्तं बाह्यार्थशून्यं मुद्रामु[दि ? द्रि]त[2] प्रतिमुद्रान्यायेनन्तःकरणप्रविष्टपदार्थाकारस्फुरणं स्मृतिः। सा च तथाविधप्रत्ययाभासफलं[3], यथा– सा मे माता स मे पिता इति॥

एते संविदाभासाः प्रमाणाभासफलभूताः प्रमालक्षणरहिताः [4]प्रमावदवभासन्ते कस्यचिन्मन्दबुद्धेरिति प्रमाभासाः कथ्यन्ते। तन्निरासार्थमर्थवत्प्रमापदोपादानम्। कर्तृकर्मफलव्यवच्छेदार्थं साधनग्रहणम् – साधनमेव प्रमाणं, न साधयिता सिद्धिः साध्यं च[5]–इति अज्ञातार्थसंवित्तिः प्रमा। अर्थपरि-

1 A वगतिः.
2 D suggests समुदित.
3 C फला.
4 A प्रमापदवद्.
5 B वा.

च्छित्तिः प्रमेत्यर्थः[1]। प्रमाश्रयः प्रमाता, प्रमाविषयः प्रमेयमिति। प्रमाणं तत्त्वावेदकम् अतत्त्वावेदकं च। तत्राज्ञाननिवृत्तिमात्रफलं तत्त्वावेदकम्। [2]एतदुक्तं भवति–प्रमात्रादिभेदोपादानोपमर्देनोत्पद्यमानं प्रमाणं तत्त्वावेदकमिति, यथा तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थज्ञानम्[3]। व्यवहारनिर्वाहकमतत्त्वावेदकम्। एतदुक्तं भवति–प्रमात्रादिप्रपञ्चकारणानुपमर्दकं प्रमाणमतत्त्वावेदकमिति। पुनरपि संक्षेपत एतदुक्तं भवति–देशकाल[4]नरान्तरादिषु यन्न बाध्यते देशकालनरान्तरादिभिः सह तत्प्रमाणमतत्त्वावेदकमिति। जडार्थसंविदवच्छेदमुखेन व्यवहारावस्थायामर्थात् तद्विषयाज्ञाननिवर्तकमिति व्यवह्रियमाणमतत्त्वावेदकमित्यर्थः, यथा पृथिव्यादिप्रपञ्चविज्ञानम्[5]। तत्त्वातत्त्वावेदकभावेन यथाविभागमवस्थितानि कति तर्हि प्रमाणानि ? षट् प्रमाणानि जैमिनेः। कानि पुनस्तानि ? प्रत्यक्षम्, अनुमानं, शास्त्रम्, उपमानम्, अर्थापत्तिः, अभावश्चेति षट् प्रमाणानि ॥

प्रत्यक्षम्

तत्र किंलक्षणं प्रत्यक्षम् ? अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगात् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विज्ञानं प्रत्यक्षम्। शुक्तिसम्प्रयोगात् रजतविषयज्ञानमपि प्रत्यक्षमुक्तं मा भूदिति सम्प्रयुक्त इति विशेषणम्। अर्थग्रहणं [6]तु ज्ञातरि सत्यसति च निरालम्बनतानिरासार्थम्। तथा हि–ज्ञातरि सति ज्ञेयमस्तीति नास्ति ज्ञानस्य निरालम्बनता। किं बहुना। ज्ञातृज्ञानयोः यादृशी

1 D suggests–प्रमाणमित्यर्थः.
2 C omits एतदुक्तं–देशकाल.
3 A B वाक्योत्थज्ञानम्.
4 A –हरान्तरा.
5 B –नानि.
6 A B D omit तु.

सत्ता तादृशी सत्ता सर्वत्र ज्ञेयस्याप्यस्तीत्यर्थग्रहणेन सर्वथा माहायानिकः पक्षः प्रत्युक्तः। सम्प्रयुक्तेऽर्थे गुरुत्वादिज्ञानं पतनादिलिङ्गनिमित्तमनुमानमपि सम्भवतीति तद्व्यवच्छेदार्थमर्थेन्द्रियसम्प्रयोगादिति पदम्। तदेवम् अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगात् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विज्ञानं प्रत्यक्षमिति परिशुद्धं प्रत्यक्षलक्षणम्॥

अत्राह। ननु अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाद् विज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतावदेवास्तु लक्षणं व्यभिचाराभावात्। तथा हि– अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाद्विज्ञानं प्रत्यक्षं; न च रजतभ्रमो विज्ञानम्, अपि त्वज्ञानम्। उक्तं हि "अविद्या वेद्यैः सह भ्रम"[1] इति। तस्मादनर्थकं सम्प्रयुक्तेऽर्थे इति विशेषणम्। नैतत् सारम्– एवमप्यर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाल्लिङ्गात् तत्कारणानुमानं विज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तं मा भूदिति अर्थवदेव सम्प्रयुक्तेऽर्थ इति विशेषणम्। अतो यथान्यासमेवास्तु लक्षणम् अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगात् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विज्ञानं प्रत्यक्षम् इति। नन्वेवमपि सम्प्रयुक्तेऽर्थ इति विशेषणमनर्थकमेव; कथम्? अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाल्लिङ्गात्[2] यदनुमानज्ञानं, न तदर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाज्जातम्। किं तर्हि? लिङ्गात् तत्। अतोऽर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तेऽन्यत्र प्रसङ्गाभावात् सम्प्रयुक्तेऽर्थे इति विशेषणमनर्थकमेव। सत्यं; तथापि शुक्तिकारजतभ्रान्तिः शुक्तिकेन्द्रियसम्प्रयोगादुत्पन्ना;[3] ज्ञानं च तदापाततो ज्ञानमित्यनु-

---

1 B भ्रमाः.

2 A लिङ्गाद्यनुमान.

3 A – दुत्पन्नज्ञानं च; D – दुत्पन्न ज्ञानं.

भूयमानत्वात्। अतः तद्व्यवच्छेदार्थमर्थवदेव सम्प्रयुक्तेऽर्थ इति विशेषणम्।

कः [1]पुनरर्थेन्द्रियसम्प्रयोगो नाम? तत्र केचित्तावदाहुः—षोढा सम्बन्धः सम्प्रयोगः[2]। तथाहि—चक्षुस्पर्शनसंयोगात् द्रव्यग्रहणम्; संयुक्तसमवायात् ताभ्यां गुणग्रहणं; संयुक्तसमवेतसमवायात् गुणगतसामान्यग्रहणं; श्रोत्रसमवायात् शब्दग्रहणम्। तथाहि[3]—भेरीदण्डसंयोगात् निमित्तकारणात् भेर्याकाशसंयोगादसमवायिकारणात्, क्वचिद्वंशदलविभागात् निमित्तकारणाद् वंशदलाकाशविभागाद् असमवायिकारणात् महात्याकाशप्रदेशे समवायिकारणे सर्वत्र तावदाद्यः शब्द उत्पद्यते। तस्माच्च शब्दादसमवायिकारणाद् अदृष्टादिनिमित्तकारणसहितात् आद्यशब्दाश्रयाकाशप्रदेशानन्तराकाशप्रदेशेषु समवायिकारणेषु सर्वतोदि[ताः? शाः][4] शब्दा उत्पद्यन्ते, तेभ्यश्चान्ये, तेभ्यश्चान्ये, इति वीचीसन्तानवत् शब्दसन्तानः; ततश्च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभोदेशे श्रोत्रशब्दवाच्ये शब्द उत्पद्यते। स च श्रोत्रसमवायात् श्रोत्रेण गृह्यत इत्यौलूक्यं दर्शनम्। तत्र च संयोगविभागशब्दानां शब्दारम्भे कार्यैककार्थसमवायलक्षणा तन्तुसंयोगस्य [5][प्रागा? पटा]रम्भ इव, आत्मनन:संयोगस्य बुद्ध्याद्यात्मविशेषगुणारम्भ इव च लघ्वी प्रत्यासत्तिः। तथा हि—भेर्याकाशसंयोगवंशदलाकाशविभागः कारणभूतशब्दाश्चाकाशे वर्तन्ते,

1 C पुनरयं.
2 D omits सम्प्रयोगः.
3 A C omit हि.
4 Suggestion in D.
5 Suggestion in D.

कार्यशब्दोऽप्याकाशे वर्तत इति कार्यैकार्थसमवायलक्षणैवात्र लघ्वी प्रत्यासत्तिरसमवायिकारणस्य; न पुनस्तन्तुरूपाणां पटरूपोत्पत्ताविव कार्यकारणैकार्थसमवायलक्षणा बृहती; तद्वदिह व्यवधानाभावात्। तथा हि–तन्तुरूपाणि तन्तुषु वर्तन्ते; कार्यस्य पटगतरूपस्य समवायिकारणभूतः पटोऽपि तन्तुषु वर्तते; कार्यमपि पटरूपं पटे वर्तते इत्यस्ति तत्र व्यवधानम्। नैवमिह, कार्यकारणयोरेकत्र वृत्तिदर्शनात्। तस्मात् स्वात्मनि कार्यारम्भकत्वाद्यथाकाशं समवायिकारणम्, एवं प्रत्यासन्नत्वे सति कार्यजनकत्वात् भेर्याकाशसंयोगादीनाम् असमवायिकारणत्वं, समवाय्यसमवायिकारणलक्षणरहितत्वे सति कारणत्वात् भेरीदण्डसंयोगादीनां निमित्तकारणत्वमिति कारणत्रयात् शब्दोत्पत्तिः। स च श्रोत्रसमवायात् श्रोत्रेण गृह्यत इत्यलं प्रसङ्गेन॥

समवेतसमवायात् गुणगतसामान्यग्रहणं शब्दत्वादिसामान्यग्रहणम्। उक्तसम्बन्धसम्बन्धिविशेषणविशेष्यभावादभावसमवायग्रहणम्। तद्यथा [1]संयुक्तविशेषणत्वाद् अभावग्रहणम् अफलवती शाखेति; संयुक्तविशेष्यत्वादिह शाखायां फलाभाव इति; संयुक्तसमवेतविशेषणत्वात् पटगतशौक्ल्यं रूपशून्यमिति; संयुक्तसमवेतविशेष्यत्वादिह शौक्ल्ये रूपाभाव इति; संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणत्वात् गुणगतसामान्यं सामान्यशून्यमिति; संयुक्तसमवेतसमवेतविशेष्य[2]-

1 D omits संयुक्त-शाखेति and suggests तत्राभावस्य यथा संयुक्तविशेषणत्वाद् इयं शाखा फलशून्येति.

2 C विशेषणत्वात्.

त्वादिह गुणगतसामान्ये सामान्यान्तराभाव इति; समवेत-विशेषणत्वाद् गुणशून्योऽयं शब्द इति; समवेतविशेष्यत्वादिह शब्दे गुणान्तराभाव इति। समवेतसमवेतविशेषणत्वात् [1]शब्दत्वादिसामान्यं सामान्यान्तरशून्यमिति। समवेत-समवेतविशेष्यत्वादिह शब्दत्वादिसामान्ये सामान्यान्तराभाव इति। समवायस्य तु क्वचिदेव, अत्र पटे रूपसमवाय इति संयुक्तविशेष्यत्वात् समवायग्रहणस्य उदाहरणमेतत्। संयुक्त-विशेषणत्वात् रूपसमवायवानयं पट इति; संयुक्तसमवेत-विशेष्यत्वादिह गुणे जातिसमवाय इति। संयुक्तसमवेतविशे-षणत्वात् जातिसमवायवानयं गुण इति। संयुक्तसमवेतसमवेते गुणगतजातिविशेषे वस्त्वन्तरसमवायाभावाद् इतःपरमुदा-हरणमत्र चक्षुःस्पर्शनादीन्द्रियसम्बन्धे समवायस्य नास्ति। समवेतविशेष्यत्वादिह शब्दे शब्दतादिजातिसमवाय इति। समवेतविशेषणत्वात् शब्दत्वादिजातिसमवायवानयं शब्द इति। समवेतसमवेते शब्दत्वादिसामान्ये वस्त्वन्तरसमवाय-स्याभावात् समवेतसमवेतविशेषणविशेष्यत्वनिबन्धनं सम-वायग्रहणं नास्ति। तस्मादितःपरमिहापि श्रोत्रेन्द्रियसम्बन्ध-योग[2] उदाहर्तुमशक्यम्। अतः समवायस्य क्वचिदेवोदा-हरणं, नाभावस्येव पञ्चस्वपि सम्बन्धेष्विति सिद्धम् इति। तदसत्, अत्र प्रमाणाभावात्। कार्यमेव प्रमाणमिति चेत्, न। योग्यतालक्षणसम्बन्धादपि कार्योपपत्तेः। तथाहि इदमि-न्द्रियमस्यार्थस्य योग्यम्। अयं [3]वार्थोऽस्य चक्षुरादेरिन्द्रियस्य

[1] A B C omit शब्दत्वादि-सामान्यम्.
[2] D suggests युग्मं.
[3] A पदार्थोऽस्य.

योग्य इत्यनयोरस्ति परस्परं योग्यतालक्षणः सम्बन्धः। स एव कार्यं रूपादिविज्ञानमुपपादयिष्यति। तस्मादेतदुपपन्नं भविष्यतीति किमनया षड्विधसम्बन्धकल्पनया [1]कल्पशून्यया। अभावसमवाययोस्तु कार्यमेवासिद्धं समवायानभ्युपगमात्। अभावस्य षष्ठप्रमाणगोचरत्वस्य [2]वक्ष्यमाणत्वात्। तस्माद्योग्यतालक्षण एवार्थेन्द्रियसम्प्रयोगः॥

अपरं प्रत्यक्षलक्षणम्–स्वार्थजन्यं प्रमासाधनं प्रत्यक्षम्। प्रमासाधनं प्रत्यक्षमित्युक्ते अनुमानादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति स्वार्थजन्यग्रहणम्। अनुमानादीनां स्वार्थजन्यत्वं नास्तीति वेदान्तस्थितिः। स्वार्थजन्यं प्रत्यक्षमित्युक्तेऽपि प्रत्यक्षफलेन व्यभिचार इति तन्निराकरणार्थं प्रमासाधनग्रहणम्॥

तद्द्विविधं– निर्विकल्पकं सविकल्पकं च। तत्र प्रथमाक्षसन्निपातजं वस्तुमात्रग्रहणं निर्विकल्पकम्। यथा भेदविकल्पनाप्रागवस्थं भेदप्रतिभासशून्यं वस्तुमात्रज्ञानम्। भिन्नवस्तुज्ञानं सविकल्पकम्। विकल्पो भेदः। सह विकल्पेन वर्तत इति सविकल्पकम्। यथा धर्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वकम् अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगात् पृथिव्यादिभिन्नवस्तुज्ञानम्। अन्ये पुनराहुः—विकल्पः शब्दः; तेन सह वर्तत इति सविकल्पकं शब्दोल्लिखितं विज्ञानम्, शब्दोल्लेखविकलं तु निर्विकल्पकमिति। तदसत्; बालादिविज्ञानस्यापि अस्मदादिविज्ञानवच्छब्दोल्लेखानुमानात्। बालमूकादीनामपि हि पूर्वजन्मानु-

---

1 B D कल्पकशून्यया. 2 A B लक्ष्यमाणत्वात्.

भूतशब्दसंस्कारात् शब्दस्मरणे सति इदं तदिति केनचिच्छब्देनोल्लिखितं विज्ञानम्। अन्यथा, स्तनादिष्वन्यपरिहारेण प्रवृत्त्यसम्भवात्॥

अपरं द्वैविध्यम्—योगिप्रत्यक्षम् अयोगिप्रत्यक्षं चेति। तत्र योगिप्रत्यक्षं नाम पुरुषान्तरप्रत्ययान्तर[1]निरपेक्षस्वयम्भुब्रह्मशब्दवाच्याभिमतवेदशब्दप्रकाशितप्रकृष्टज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसामर्थ्यलब्धाणिमाद्यैश्वर्यकलापस्य नारायणप्रसादानुगृहीतस्य योगिनो बाह्येन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षात् केवलमनोर्थसन्निकर्षाद्वा अणिमाद्यैश्वर्यकलापसाचिव्यसमन्वितात् [2]अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाद् अस्मदादिबाह्येन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षागोचरवर्तमानकालस्थविविधविचित्ररूपादिमत्पदार्थगोचरं वा अतीतानागतवर्तमानगोचरं वा यदुत्पद्यते तदुच्यते। तथाहि बाह्येन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षात् वासुदेवप्रसादानुगृहीतो धनञ्जयो विश्वरूपं ददर्शेति गीतासु स्मर्यते। तथा च वार्तिककारः—

[3]"यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता॥"

इति ब्रुवन् अर्जुनादिचक्षुषो विश्वरूपादिलक्षणे स्वगोचरेऽशोकवनिकावस्थितसीतावलोकने सम्पादिचक्षुष इव सामर्थ्यातिशयमङ्गीकरोतीति गम्यते। केवलमनोर्थसन्निकर्षादपि भगवतो वेदव्यासस्य भविष्यद्भारतार्थविज्ञानमभूदिति स्मर्यते। तथा चाह—"योगिनां मन एव स्यादस्माकं सर्वमेव तु" इति।

---

1 B निरपेक्षं स्वयम्भु.

2 D omits अर्थेन्द्रिय–गात्.

3 *Br. bh. v.* 4.176.

नन्वेवं सति मनोमात्रेण धर्माधर्मदर्शनमपि योगिनां स्यादिति वेदस्य पुरुषबुद्धिपूर्वताप्रसङ्गः। नैतत् सारं; वेदस्वातन्त्र्यपूर्वकत्वात् योगिसामर्थ्यस्य। किं चान्यत् योगिनामपि यन्मानसं प्रत्यक्षं तत् कालसंस्पृष्टमेवार्थं भूतं भवन्तं भविष्यन्तं वा बोधयति, न तु कार्यं कालास्पृष्टम्। अतो न धर्माद्यर्थो योगिप्रत्यक्षगोचरः; वेदगोचरस्तु भवति। तथा चाहुः—

"स्वसामर्थ्याद्यथा कार्यं कालास्पृष्टं प्रभाषते।
लिङादिर्यागमप्येवं वक्ष्यतीत्यविशिष्टता" ॥

इति। तस्माद्योगिनां मनोर्थसन्निकर्षमात्रेणातीतानागतवर्तमानार्थग्रहणेऽपि[1] न धर्माधर्मग्रहणप्रसङ्गः; नापि वेदस्य बुद्धिपूर्वताप्रसङ्गः। ननु योगिप्रत्यक्षस्यातीतानागतविषयत्वे वर्तमानग्राहित्वविरोध इति चेत्, न। अतीतानागतरूपेणातीतानागतवस्तुनोऽपि वर्तमानत्वात्। धर्मादिवस्तुनस्तु न केनापि रूपेण वर्तमानता, कार्यैकरूपत्वात्। अतो न प्रत्यक्षगम्यत्वम्। अतश्चोपपन्नं "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वाद्"[2] इति भाष्यकारव्याख्यानम्। अस्यायमर्थः— सता वर्तमानेनार्थेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे पुरुषस्य यद् बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्; तच्चानिमित्तमप्रमाणं धर्मे विद्यमानोपलम्भनत्वाद् वर्तमानग्राहित्वात्। धर्मस्य च कार्यैकरूपस्य वर्तमानत्वाभावादिति। अतः तस्य निमित्तपरीष्टिः कर्तव्येति भाष्यकारस्य परीष्टि-

---

[1] C omits अपि. [2] *J. M. S.* 1.1 4.

सूत्रव्याख्यानानुगुणमेवेदं प्रत्यक्षसूत्रव्याख्यानम्। अतो निमित्तपरीक्षाप्रस्थानमपि शोभनम्॥

ननु कर्तृतन्त्रधात्वर्थगतश्रेयस्साधनतारूपं [1]लिङाद्यर्थः। तच्च श्रेयःसाधनतारूपं यद्यपि कालास्पृष्टतया लिङादिप्रत्ययेनोच्यते, तथापि तु लोके प्रमाणान्तरावगम्यमेव; तस्मात् कालास्पृष्टता न प्रमाणान्तरागोचरत्वे कारणम्। सत्यम्; यद्यपि कालासंस्पृष्टता प्रमाणान्तरागोचरत्वे न कारणम्, तथापि प्रत्यक्षागोचरत्वे कारणमेव। तथाहि—यथोक्तश्रेयस्साधनता लोके दृष्टान्वयव्यतिरेकसमधिगम्या। अन्वयव्यतिरेकौ च सामान्यतोदृष्टपरिशेषानुमानात्मकावर्थापत्त्यात्मकौ वा। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवानयनादिधात्वर्थव्यक्तेस्तदनन्तरफलदर्शनात् फलसाधनतामवगम्यान्यस्यापि तज्जातीयस्य व्यक्त्यन्तरस्य तथाविधफलसाधनतामनुमाय स्वयं प्रवर्तते। तत्र व्याप्तिं गृहीत्वा पुरुषान्तरेऽपि तथाविध [प्रत्यय ? प्रवृत्ति[2]]मुपलभ्य तथाविधश्रेयःसाधनताज्ञानमनुमिनोति। तस्माच्छ्रेयस्साधनता लोकेऽनुमेयैव सर्वत्र। वेदे तु [3]स्वर्गाद्युपसृष्टानुमानस्यापि न गोचरमिति वैषम्यम्। योगिप्रत्यक्षगोचरमिति चेत् न; त्र्यैकाल्यगोचरत्वात् तस्य। तथाहि, त्रैकाल्यदर्शिनो हि योगिनो भवन्ति, तथा [प्रसिद्धो ? [4]प्रसिद्धेः]। न तु सर्वदर्शिनः, तथात्वे प्रमाणाभावात्। अतो योगिप्रत्यक्षमपि त्रैकाल्यगोचरमेव, न तु त्रिकालातीतकार्याद्यर्थगोचरम्। अतो विशेषतः स्वर्गाद्युपसृष्टश्रेयस्साधनता-

1 C omits लिङाद्यर्थः.
2 Suggestion in D.
3 B स्वजात्यु.
4 प्रसिद्धदर्शिनो suggestion in D.

लिङ्गितयागादिधात्वर्थात्मकश्चोदनालक्षण एव नेन्द्रियादि-लक्षण इति सूक्तम्। अतो योगिप्रत्यक्षस्यातीतानागतविषयत्वेऽपि सर्वं समञ्जसम्॥

अन्ये पुनर्भूताद्यर्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तोद्भवं योगिप्रत्यक्षमाहुः। तदसत्। अन्यत्र चोदनापरिप्रापणात् भावनायाः भ्रान्तिहेतुत्वदर्शनात्। तथाहि-व्याघ्राद्यर्थं भयादिवशेन भावयतः तत्रापरोक्षभ्रान्त्युत्पत्तिः दृश्यते, यथा व्याघ्रोऽयं व्यालोयमिति। न तु प्रमाणज्ञानोत्पत्तिः, अतो यत्किञ्चिदेतत्॥

अवसितं योगिप्रत्यक्षम्। अयोगिप्रत्यक्षं ब्रूमः। प्रकृष्टज्ञानकर्मजनितसामर्थ्यातिशयरहितेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षजम् अयोगिप्रत्यक्षम्। यथा अस्मदादेरर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाद् रूपादिज्ञानम्। अत्राह ननु अपरमपि प्रत्यक्षमेश्वरमस्ति; तत्किमिति न लक्षयसीति। नैतत् सारम्; ईश्वरस्य बुद्ध्यभावात्। बुद्धिविशेषो हि प्रत्यक्षम्। न च ईश्वरस्य बुद्धिः। कार्य[1]करणरहितत्वात्। "न तस्य कार्यं [2]करणं च विद्यते" इति श्रुतेः। बुद्ध्यभावेऽपि ब्रह्मण ईक्षणमस्तीति न [3]जगत्सर्गविरोधः। ननु बुद्धिरेवेक्षणम्। सत्यं; संसारिणामीक्षणं बुद्धिरेव; न तु ब्रह्मणः; किं तर्हि ? अव्याकृतनामरूपविषयो [4]ब्रह्मणो जडशक्तेराद्यो विकारो बीजस्येवोच्छूनता चैतन्यव्याप्तो ब्रह्मण ईक्षणमुच्यते। ननु लोकप्रसिद्धेक्षणानभ्युपगमे ब्रह्मण

---

1 A B D कारण.
2 A कारणं.
3 D जगत्सर्गाविरोधः.
4 D omits ब्रह्मणो—राद्यो.

एकाङ्गविकलं गौणमीक्षणं स्यात्। सत्यम्; बुद्ध्यंशविरहादेकाङ्गवैकल्यनिबन्धनं ब्रह्मण ईक्षणस्य गौणत्वमिष्टमेव; प्रधानादीक्षणवत् सर्वाङ्गवैकल्यनिबन्धनमेव तु गौणत्वं नेष्यते। तस्मात् ब्रह्मणो बुद्ध्यनभ्युपगमेऽपि न कश्चिद्विरोधः इति नैश्वरं प्रत्यक्षमस्ति बुद्ध्यभावादिति सूक्तम्। यत्पुनरीश्वरस्य स्वेच्छाविग्रहेष्वस्मदाद्यतीन्द्रियार्थविषयमपरोक्षं बुद्धिविज्ञानं, तदपि योगिप्रत्यक्षमेव; अणिमाद्यैश्वर्यकलापबलोपबृंहितार्थेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यत्वाविशेषात्। इतरच्च सर्वप्राणिसाधारणं प्रत्यक्षमीश्वरस्यापि तत्राऽयोगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भूतमिति न किञ्चिदपि [1]विशिष्टमस्तीति सिद्धम्। तस्मादुपपन्नं "तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म (तत् ? सत्) प्रत्यक्षम्" इति अव्यभिचारसिद्धये वृत्तिकारव्याख्यानम्। अत्र च बुद्धिजन्मेति जन्मग्रहणं बुद्धेर्जन्म[2]मात्रमेव व्यापारो न जाताया: फलाय व्यापारान्तरमस्तीति ज्ञापनार्थम्। तथाहि–

[3]"व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः।
ज्ञानेऽपि हि तथा मा भूदिति जन्माभ्युपेयते॥"

इति। उपलक्षणार्थं चैतत् सूत्रमुत्तरप्रमाणलक्षणानां, तत्र सूत्रान्तराभावात्। तस्मात् प्रत्यक्षं तावदेवंलक्षणत्वान्न व्यभिचरतीति सिद्धम्॥

प्रत्यक्षलक्षणं समाप्तम्

---

1 B शिष्टं
2 D मात्रेण.
3 *Ślokavārtika-Pratyakṣa. Sl.* 54.

साधनधर्मदर्शनात् साध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि बुद्धिरनुमानम्। व्याप्यं साधनम्; व्यापकं साध्यम्; व्याप्तिः अविनाभावः। सा च अविनाभावसंशब्दिता व्याप्तिः द्विविधा, अन्वयव्याप्तिः; व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति। अन्वयमुखेन व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः; व्यतिरेकमुखेन व्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिः। साधनसद्भावे साध्यसद्भावोऽन्वयः। साध्याभावे साधनाभावो व्यतिरेकः। अन्वयनियमोऽन्वयव्याप्तिः, साधनसद्भावे साध्यसद्भावनियमोऽन्वयव्याप्तिरित्यर्थः। साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्यानुगम्यमानता यथा--यत्र धूमस्तत्राग्निरस्त्येवेत्यग्निना धूमस्यानुगम्यमानता। व्यतिरेकनियमो व्यतिरेकव्याप्तिः; साध्याभावे साधनाभावनियम इत्यर्थः। साधनसामान्याभावेन साध्यसामान्याभावस्यानुगम्यमानता यथा—यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्त्येवेति धूमाभावेनाग्न्यभावस्यानुगम्यमानता। तदेवं व्याप्यं साधनं; व्यापकं साध्यं; साधनमेव धर्मः साधनधर्मः; साध्यमेव धर्मः साध्यधर्मः। साधनधर्मदर्शनात् साध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि बुद्धिरनुमानम्। एतदुक्तं भवति फलतः साधनधर्मविशिष्टधर्मिदर्शनात् साध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि बुद्धिरनुमानमिति। यदि वा साधनं धर्मो यस्यासौ साधनधर्मा; तस्य साधनधर्मणो दर्शनं साधनधर्मदर्शनं; तस्मात् साधनधर्मदर्शनात् साध्य-

धर्मविशिष्टे धर्मिणि बुद्धिरनुमानमिति कण्ठोक्तमेव। तदुक्तम्

[1]"असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधकः" इति। भाष्यकारेणाप्युक्तम्—

[2]"एकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः" इति।

द्विविधमनुमानं सामान्यतोदृष्टं विशेषतोदृष्टं च। नित्यानुमेयार्थविषयं सामान्यतोदृष्टं; यथा—देशान्तरप्राप्ति-लिङ्गादादित्यगत्यनुमानम्। कार्यतः[3] कारणानुमानं सामान्यतोदृष्टमिति केचित्। यथा—विद्युदादिकार्यदर्शनात् तत्कारणं किञ्चिदस्तीत्यनुमानम्। प्रत्यक्षयोग्यार्थविषयं विशेषतोदृष्टम्। यथा धूमादग्न्यनुमानम्। विशिष्टलिङ्गेन विशिष्टलिङ्ग्यनुमानं विशेषतोदृष्टमिति केचित्, यथा चन्दनधूमेन चन्दनाग्न्यनुमानम्। तत्पुनर्द्विविधम्—स्वार्थं परार्थं च। परोपदेशानपेक्षं स्वार्थं; परोपदेशसापेक्षं तु परार्थमिति। परोपदेशस्तु पञ्चावयवं वाक्यम्। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः। प्रतिज्ञोपदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नाया अवयवा इत्यर्थः॥

तत्र हेत्वाकाङ्क्षाजनकं पक्षवचनं प्रतिज्ञा। यथा मिथ्या जागरितमिति। तृतीयापञ्चम्योरन्यतरविभक्त्यन्तं साधनवचनं हेतुः। यथा दृश्यत्वेन, दृश्यत्वाद् इति। स त्रिविधः।

---

1 *Ślokavārtika - anumāna. Śl.* 25.

2 B एकदर्शनादेकदेशान्तरे. *Śābara-bhāṣya* under sutra 1.1.5.

3 D कार्यत्ता (?र्यात्).

अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी च। तत्र पञ्चरूपोऽन्वयव्यतिरेकी; चतूरूपस्तु केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी च। नैतच्चतूरूपत्वमनयोर्लक्षणम्; किन्त्वन्वयव्यतिरेकिलक्षणस्य [1]पाञ्चरूप्यस्य व्यभिचारनिराकरणार्थमेतद्वचनम्। रूपाणि पुनः—पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिः अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति। प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः। तद्व्यापकत्वं हेतोः पक्षधर्मत्वम्। साध्यसमानधर्मा धर्मी सपक्षः। साधर्म्यदृष्टान्तः सपक्ष इत्यर्थः। तत्र वृत्तिमात्रं हेतोः सपक्षे सत्त्वम्। साध्यव्यावृत्तधर्मा धर्मी विपक्षः। वैधर्म्यदृष्टान्तो विपक्ष इत्यर्थः। तस्मिन् हेतोरगमनं विपक्षाद्व्यावृत्तिः। प्रमाणाविरुद्धे प्रतिज्ञातार्थे वृत्तिरबाधितविषयत्वम्। साध्यतद्विपरीतयोः साधनस्य[2] त्रिरूपत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम्। एतानि पञ्चरूपाणि अन्वयव्यतिरेकिणो विद्यन्ते इत्यन्वयव्यतिरेकी पञ्चरूपः। विपक्षाभावेन विपक्षाद् व्यावृत्यभावात् केवलान्वयी चतूरूपः। सपक्षाभावेन सपक्षवृत्यभावात् केवलव्यतिरेक्यपि चतूरूप एव। नैतदनयोर्लक्षणम्; किन्तु पूर्वोक्तस्यान्वयव्यतिरेकिलक्षणस्य पञ्चरूपस्यातिव्याप्तिपरिहारार्थमेतद्वचनम्; लक्षणस्यानयोरग्रे वक्ष्यमाणत्वाद्, अन्यस्य च व्यभिचारित्वात्॥

तत्रान्वयव्यतिरेकी द्विविधः। सपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापकश्चेति। तत्र सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—मिथ्या जाग्रद्भेदो धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वात्, स्वप्नप्रपञ्चवद् इति। सपक्षव्यापको

---

1 D पञ्चरूपस्य. 2 B—स्यात्रिरूपत्वं.

यथा—मिथ्या जाग्रत्प्रपञ्चः, दृश्यत्वात् स्वप्नप्रपञ्चवद् इति। अथवा जन्मवदाकाशम् अनित्यगुणाश्रयत्वादिति सपक्षैकदेशवृत्तिः। विभक्तृत्वादिति सपक्षव्यापकः। पक्षव्यापकस्सपक्षवृत्तिरविद्यमानविपक्षः केवलान्वयी पूर्ववद् द्विविधः। तद्यथा - विवादास्पदीभूतः कर्तृत्वादिः परमार्थत आत्मधर्मो न भवति; दृश्यत्वादिति समक्षैकदेशवृत्तिः, प्रसिद्धत्वादिति सपक्षव्यापकः। पक्षव्यापको [1]अविद्यमानसपक्षो विपक्षाद् व्यावृत्तः केवलव्यतिरेकी—यथा वाङ्मनसगोचरातीतः प्रत्यगात्मा, बोद्धृत्वात्; यस्तु वाङ्मनसगोचरातीतो न भवति स बोद्धापि न भवति यथा घटादिरिति। प्रसङ्गद्वारेण वा—नेदं जीवच्छरीरं निरात्मकम्, अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात् लोष्टवदिति। एतेन सर्वहेत्वाभासानामहेतुत्वमुक्तं भवति॥

हेतुलक्षणरहिता हेतु[2]वदाभासमाना हेत्वाभासाः। असिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमसप्रतिसाधना हेत्वाभासाः। तत्रानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः। पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो विरुद्धः। पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिकः। साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानोऽनध्यवसितः। बाधितप्रतिज्ञानन्तरमुपन्यस्तः कालात्ययापदिष्टः। पक्षप्रतिपक्षयोस्त्रिरूपः प्रकरणसमः। एकत्र तुल्यलक्षणविरुद्धहेतुद्वयोपनिपातो विरुद्धाव्यभिचारी सप्रतिसाधनः॥

तत्रासिद्धो द्वादशविधः। स्वरूपासिद्धो यथा—परमार्थसत्यं द्वैतं, स्वयम्प्रमत्वात्। [3]अधिकरणासिद्धो यथा—

---

1 A विद्यमानसपक्षोऽपि पक्षाद्व्यावृत्तः, D विद्यमानविपक्षोऽपि सपक्षाद्व्यावृत्तः.
2 A D दवभासमाना.
3 B व्यधिकरणा.

बहवः पुरुषाः सुखदुःखादीनां व्यवस्थितत्वात्। विशेषणासिद्धो यथा—परमाथः प्रपञ्चः, स्वयम्प्रभत्वे सति नानारसत्वात्। विशेष्यासिद्धो यथा—परमार्थः प्रपञ्चः नानारसत्वे सति स्वयम्प्रभत्वात्। भागासिद्धो यथा—परमार्थः प्रपञ्चः, चाक्षुषत्वात्। आश्रयासिद्धो यथा—सन्ति परमाणवः, द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यारम्भकत्वात्। आश्रयैकदेशासिद्धो[1] यथा— नित्या जीवेश्वरपरमाणवः; अनादित्वात्। व्यर्थविशेषणासिद्धो यथा—परमार्थसत्यं द्वैतं, जडत्वे सति अबाध्यत्वात्। व्यर्थविशेष्यासिद्धो यथा—परमार्थसत्यं द्वैतम्, अबाध्यत्वे सति जडत्वात्। सन्दिग्धासिद्धो यथा—धूमबाष्पादिविवेकानिश्चये कश्चिदग्निमानयं प्रदेशः धूमवत्वात्। सन्दिग्धविशेषणासिद्धो यथा—अद्यापि क्लेशदूषितबुद्धी कणादाक्षपादौ, अद्याप्यनुत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वे सति पुरुषत्वात्। सन्दिग्धविशेष्यासिद्धो यथा—अद्यापि क्लेशदूषितबुद्धी कणादाक्षपादौ, पुरुषत्वे सति सर्वदा तत्त्वज्ञानरहितत्वात्। एतेऽसिद्धभेदाः यदोभयवाद्यसिद्धत्वेन विवक्षितास्तदोभयासिद्धा भवन्ति। यदोभयवाद्यसिद्धत्वेन न विवक्षितास्तदान्यतरासिद्धा भवन्तीति॥

विरुद्धोऽष्टविधः। तत्र सति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः। पक्षविपक्षव्यापको यथा—सत्यं जागरितम्, अज्ञानकल्पितत्वात्। विपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापको यथा—सत्यो [2]जाग्रद्भेदो [3]धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वात्। [4]पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—

1 D सिद्धि.
2 A D जागरिततद्भेदो.
3 A D धर्मी प्रति.
4 D [सपक्ष]विपक्षैक, A omits पक्ष.

सत्यं जागरितं धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वात्। पक्षैकदेशवृत्ति-र्विपक्षव्यापको यथा—वाय्वाकाशौ महाभूते न भवतः, स्पर्शव-त्त्वात्। असति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः। पक्षविपक्षव्यापको यथा—विवादास्पदीभूतः कर्तृत्वादिः परमार्थत आत्मधर्मः प्रसिद्धत्वात्। पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—विवादास्पदीभूत-कर्तृत्वादितद्गतचिदाभासौ परमार्थत आत्मधर्मौ धर्मफल-त्वात्। पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—विवादास्पदीभूतः कर्तृत्वादिः परमार्थत आत्मधर्मः, कर्मफलत्वात्। विपक्ष-व्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—सर्वं जडं चिदात्मनि कल्पितम् अनादित्वात्। ननु चत्वार एव विरुद्धभेदाः, नान्ये, तेषा-मसिद्धलक्षणोपपन्नत्वेनासिद्धत्वम्। नैष दोषः। उभयलक्ष-णोपपन्नत्वेन उभयव्यवहारविषयत्वात्, तुलायां प्रमाणप्रमेय-व्यवहारवत्॥

अनैकान्तिकोऽष्टविधः। पक्षत्रयव्यापको यथा—सत्यं जागरितं, प्रसिद्धत्वात्। पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति-र्यथा—वेदैकसमधिगम्यः प्रत्यगात्मा, पुरुषार्थत्वात्। पक्ष-सपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—गौरयं विषाणित्वात्। पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—नायं गौः, विषाणि-त्वात्। पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्यथा—इन्द्रियाणि वाक्चक्षुःपाणि-पादाः ज्ञानोत्पत्तौ साधकतमत्वात्। पक्षसपक्षैकदेशवृत्ति-र्विपक्षव्यापको यथा—पृथिव्याकाशौ महाभूते, अमूर्तत्वात्। तत्र विपक्षत्वाभिमते ब्रह्मणी सगुणनिर्गुणे। पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथा—न महाभूते पृथिव्याकाशौ, अमूर्तत्वात्॥

षोढानध्यवसितः। अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा–सर्वं क्षणिकं [रसत्वात्? सत्त्वात्]। अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा–सर्वं क्षणिकम्, कार्यत्वात्। विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा–नित्या भूः, गन्धवत्त्वात्। विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—नित्ये भूजले, गन्धवत्त्वात्। अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षव्यापको यथा–सर्वं जडं नित्यम्, बाध्यत्वात्। अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा–सर्वं जडं परमार्थसत्यम् उत्पत्तिमत्त्वात्। अनध्यवसितोऽसाधारणानैकान्तिको नाम कश्चिदनैकान्तिकभेदो न पृथक् हेत्वाभास इति केचित्। अस्मिंस्तु पक्षे अनिश्चायकत्वं संशयहेतुत्वं चानैकान्तिकसामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम्॥

कालात्ययापदिष्टः षड्विधः। प्रत्यक्षविरुद्धो यथा–अनुष्णोऽग्निः, कार्यत्वात्। अनुमानविरुद्धो यथा–चक्षू रूपोपलब्धिं न करोति, इन्द्रियत्वात्। शास्त्रविरुद्धो यथा–अग्नीषोमीयादिरनर्थहेतुः प्राणिप्रमाप[न ? ण]त्वात् वृथाप्राणिहिंसनवत्। अर्थापत्तिविरुद्धो यथा–नायमग्निर्दाहशक्तिमान्, द्रव्यत्वात् आकाशवद् इति। उपमानविरुद्धो यथा–नायं गवयो गोसदृशः, चतुष्पात्वात्, अश्ववदिति। योग्यानुपलब्धिविरुद्धो यथा–अश्वादयो विषाणिनः, चतुष्पात्त्वात् गोवदिति। [1]अनुभवविरुद्धो यथा–विवादास्पदीभूताः कामसङ्कल्पादयो मनोधर्माः न भवन्ति, जनिमत्त्वात् घटवदिति॥

---

1 According to *Prābhākaras* अनुभव or the first apprehension is *Pramā*.

प्रकरणसमस्योदाहरणं यथा–नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्, सपक्षवदिति ॥

सप्रतिसाधनस्योदाहरणं [1]यथा–बुद्धिपूर्वा वेदाः, वाक्यत्वात्, लौकिकवाक्यवत्। अबुद्धिपूर्वा वेदाः अहरहर्व्यवह्रियमाणत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् आत्मवदिति ॥

सम्यग्दृष्टान्ताभिधानमुदाहरणम्। सम्यगभिधानमुदाहरणमित्युक्ते प्रतिज्ञादेरप्युदाहरणत्वप्रसङ्ग इति दृष्टान्तग्रहणम्। दृष्टान्ताभिधानमसम्यगप्यस्तीति सम्यग्ग्रहणम्। व्याप्तिग्रहणभूमिर्दृष्टान्तो यत्र स्थित्वान्वयव्यतिरेकिव्याप्तिग्रहणम्। यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं दृष्टं स दृष्टान्तः। तस्य सम्यगभिधानमुदाहरणम्। तद् द्विविधम्–अन्वयमुखेन दृष्टान्ताभिधानं साधर्म्योदाहरणम्। यथा–मिथ्या जागरितं दृश्यत्वात्; यद् दृश्यं तन्मिथ्या यथा स्वप्नदृश्यमिति। व्यतिरेकमुखेन दृष्टान्ताभिधानं वैधर्म्योदाहरणम्; यन्मिथ्या न भवति तद् दृश्यमपि न भवति, यथा दृक्स्वरूपमिति। एतेनोदाहरणाभासानामनुदाहरणत्वमुक्तं भवति ॥

उदाहरणलक्षणरहिता उदाहरणवदवभासमाना उदाहरणाभासाः। ते च द्वादशविधाः–षट् साधर्म्योदाहरणाभासाः, तथा षड्वैधर्म्योदाहरणाभासा इति। मनसो नित्यत्वसाधनविशेषवादिवैशेषिकैकदेशी यःकश्चिद्वैशेषिकं प्रत्याह–अनित्यं मनः मूर्तत्वादिति। तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वेष्युदा-

[1] D omits यथा.

हरणाभासाः प्रदर्श्यन्ते। यथा यद्यन्मूर्तं तत्तदनित्यं दृष्टं, यथा परमाणुरिति तद्दृष्ट्या साध्यविकलः[1]। यथा कर्मेति साधनविकलः[2]। यथा आकाशमिति उभयविकलः। यथा वन्ध्यापुत्र इत्याश्रयहीनः। घटवदित्यनुगमः। यन्नित्यं तन्मूर्तं दृष्टमिति विपरीतानुगमः। अन्त्यौ तु वचनदोषौ। एते षट् साधर्म्योदाहरणाभासाः। यत्तु नित्यं तन्मूर्तमपि न भवति [3]यथा परमाणुरिति साधनव्यावृत्तः[4]। यथा कर्मेति साध्यव्यावृत्तः। यथा घट इति उभयव्यावृत्तः। यथा वन्ध्यापुत्र इति आश्रयहीनः। आकाशवदित्यव्यावृत्तः। यन्मूर्तं न भवति तदनित्यं न भवति यथाकाशमिति विपरीतव्यावृत्तः। अत्राप्यन्त्यौ वचनदोषौ। एते षट् वैधर्म्योदाहरणाभासाः इति॥

अन्ये तु सन्देहमुखेनापरानप्टानुदाहरणाभासान् दर्शयन्ति। सन्दिग्धसाध्यो यथा–महाराज्यं करिष्यत्येष राजपुत्रः, सोमवंश्यत्वाद् विवक्षितराजपुत्रवत्। सन्दिग्धसाधनो यथा–नायं सर्वज्ञः, रागादिमत्त्वाद् अद्यागतपान्थपुरुषवत्। सन्दिग्धोभयो यथा–गमिष्यति स्वर्गं विवक्षितः पुरुषः, समुपार्जितशुक्लधर्मत्वाद् अद्यागतापरिचितपुरुषवत्। सन्दिग्धाश्रयो यथा–नायं सर्वज्ञः बहुवक्तृत्वाद् भविष्यद्देवपुत्रवत्। सन्दिग्धसाध्यव्यावृत्तो यथा–यो [5]महाराज्यं न करिष्यति, स सोमवंश्यो न भवति यथाऽन्यो राजपुत्रः। सन्दिग्धसाधनव्यावृत्तो यथा–यः सर्वज्ञः

---

1 A लम्.
2 A लम्.
3 B C D omit यथा परमाणुरिति.
4 D त्तम्.
5 D माहा[? यो] महा.

स रागादिरहितः,[1] यथा समस्तशास्त्रार्थज्ञः पुरुषः। सन्दिग्धोभयव्यावृत्तो यथा–यःस्वर्गं न गच्छति[2] स समुपार्जितशुक्लधर्मापि न भवति दुष्टपुरुषवत्। सन्दिग्धाश्रयो यथा–[3]यः सर्वज्ञः स बहुवक्तापि न भवति, भविष्यद्देवपुत्रवत्॥

दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य दृष्टान्तोपमानेन पक्षे व्याप्तिव्यापकं वचनमुपनयः। यथा–[4]तथा] चेदं दृश्यं जागरितमिति साधर्म्योपनयः; तथा अदृश्यं न भवति इदं जागरितमिति वैधर्म्योपनयः॥

उपनयानन्तरं सहेतुकं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्। तस्मान्मिथ्यैव जागरितमिति। न चेदमसाधनाङ्गं निगमनम्। विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावसूचकत्वादस्य। न च विपक्षे बाधकमन्तरेण साध्यावधारणं सम्भवति। तथा चोक्तं [5]"विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय" इति। पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति साधनदूषणाभ्यामित्यर्थः। तस्मान्निगमनप्रतिपाद्यार्थसद्भावादस्ति निगमनम्। ब्रह्मवित्समये निगमनं नास्तीति चेन्न, यत आह—

[6]हेतूक्तितः प्रतिज्ञायाः सिद्धार्थाया यदुत्तरम्।
वचो निगमनं तत् स्याद्वाक्यस्यावयवोऽन्तभाक्"॥

इति। भाष्यकारोऽप्याह "निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणम्"

---

1 D सहित:.
2 D गमिष्यति.
3 D स:.
4 A D omit [तथा], suggection in B.
5 *N. S.* I. 1.41.
6 *Br. bh. v.* IV. 5.4.

इत्यादितः[1]। शाबरमपि भाष्यमुपनयनिगमनसद्भावं सूचयति। ननु सर्व एव निरालम्बनः प्रत्ययः। प्रत्ययस्य[2] हि निरालम्बनतास्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने। जाग्रतोऽपि स्तम्भ इति वा कुड्य इति वा प्रत्ययापेक्षा[3] भवति। तस्मात् सोऽपि निरालम्बन एव इति निदर्शनात्। स एष परमो न्यायः यद्विप्रतिपन्नं पुरुषं प्रति पञ्चावयवं वाक्यम्। तत्सापेक्षं परार्थानुमानम्। एवं स्वार्थं परार्थं च द्विविधमनु ानम्॥

"विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता" इति चार्वाकस्य यः पर्यनुयोगः सोऽग्निधूमजात्याक्रान्ताकारेण व्यक्त्योरेव व्याप्यव्यापकभावाभ्युपगमेन गम्यगमकभा:-भ्युपगमाच्च निरस्तः॥

अन्ये पुनः प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमनुमानमाहु, पूर्ववत्, शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति। तत्र पूर्ववत् पूर्वं कारणं; पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत्, कारणवदित्येतत्। कारणेन कार्यानुमानं यथा—विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनाद् भविष्यति वृष्टिरिति। शेषवत् कार्यवत्; शेषोऽस्यास्तीति शेषवत्; उक्तात् कारणादन्येन शेषेण कार्येण कारणानुमानं यथा नदीपूरविशेषाद्भूद् वृष्टिरिति। कार्यकारणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरप्रतिपत्तिः सामान्यतोदृष्टं—यथा सवितुरुदयगिरिमूर्धनि दृष्टस्यास्तगिरिमस्तके दर्शनाद् व्रज्यानुमानम्। तथा च मनुरस्य नुमानत्रयस्य सद्भावं दर्शयति, प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य—

1 A D इत्यादि। ततः शाबर.
2 A B प्रत्ययत्वात्.
3 B प्रत्ययो.

[1]"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" ॥ इति ॥

अत्राप्रज्ञातमिति प्रत्यक्षप्रतिषेधः । अलक्षणमिति पूर्ववदनुमाननिषेधः । अप्रतर्क्यमिति शेषवदनुमाननिषेधः। अविज्ञेयमिति सामान्यतोदृष्टनिषेधः । एतच्चानुमानत्रयं व्याप्तिबलात् ॥

अत्राह का पुनरियं व्याप्तिः ? किंच तस्यां प्रमाणम् ? उच्यते । व्याप्तिरविनाभावः । अन्वयव्यतिरेकौ च तस्यां प्रमाणम् । कः पुनरविनाभावः—अग्निस्वरूपम्, आहोस्विद् धूमस्वरूपम्, अथवा तयोः कार्यकारणभावः, किं वा तत्त्वान्तरम् ? यदा तत्त्वान्तरं तदापि किं स्वतन्त्रम्, उत तदाश्रयम् ? यदा तदाश्रयं तदापि किम् अग्न्याश्रयम्, उत धूमाश्रयम्, आहोस्विदुभयाश्रयम्— इति विकल्पः । अन्वयव्यतिरेकावपि किं प्रत्यक्षान्तर्भूतौ, आहोस्विदनुमानान्तर्भूतौ, अथवार्थापत्त्यात्मकौ—इति तत्रापि विकल्पः ॥

उच्यते । धूमाश्रय एव कश्चिद्धर्मोऽविनाभाव इति वदामः । स च नात्यन्तमभिन्नः, नाप्यत्यन्तं भिन्नः । किन्तु तदात्मक एव कश्चिन्नियमविशेषः, तथा प्रतीतेः । न [2]चैष तयोः कार्यकारणभावोऽस्य धूमैकनिष्ठत्वात्, कार्यकारणभावस्य चोभयनिष्ठत्वात् । तस्मात् तत्त्वान्तरमविनाभावः । न च स्वतन्त्रः नाप्युभयतन्त्रः, धूमैकतन्त्रत्वात् । अन्वयव्यतिरेकौ च तत्र प्रमाणम्, प्रत्यक्षान्तर्भूतावनुमानान्तर्भूतावर्थापत्त्यन्तर्भूतौ वा विरोधाभावात् । प्रत्यक्षान्तर्भावपक्षे भूयोदर्शन-

1 *M. S.* I. 5. 2 A D चैतयोः.

संस्कारसहितार्थेन्द्रियसम्प्रयोगाद् व्याप्तिविज्ञानोत्पत्तिरिति योजयितव्यम्; वैशेषिकादिवद् अन्वयव्यतिरेकयोर्मानस-प्रत्यक्षान्तर्भावानभ्युपगमात्। अन्यथासिद्धिप्रयोजकसंशयाव-न्वयव्यतिरेकदूषणम्। तदभावे तयोरौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनप-वादं भवति प्रत्यक्षान्तर्भावपक्षे। अर्थापत्यन्तर्भावपक्षे पुनरन्य-थासिद्धा[1]वर्थापत्तिरेव नास्तीति प्रापकाभावादेव कार्याभाव:; न प्रतिबन्धकसद्भावात्। अनुमानत्वपक्षेऽप्यन्यथासिद्धावेवा-न्वयव्यतिरेकौ व्याप्त्यादिलिङ्गमिति व्याप्याभावादेव व्याप्ति-ज्ञानलक्षणकार्याभाव:, न प्रतिबन्धकसद्भावात्। अन्यथा-सिद्धिर्यथा — अग्निसामीप्यात् पाषाणधूमयो:, क्वचित् तत्तन्त्रत्वाद् यथा धूमपैङ्गल्ययो:, क्वचिदेककारणकार्यत्वाद् यथा भस्मधूमयो:; क्वचित्[2] कारणकारणत्वाद्[3] यथा पितामहपौत्रयो:, क्वचित्कारणेन समानाश्रयत्वाद् अकारणस्य कार्यान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धि:, यथा गुरुत्वात् पाषाणस्य पतने पाषाणगतरूपादिना तदीयपतनान्वयव्यतिरेकयो:, क्वचित्कारणप्रतिबन्धकाभावत्वात् तस्य कार्येण सह अन्वय-व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धि: यथा मणिमन्त्राद्यभावस्य धूमेन सह, [4]क्वचित्प्रतिबन्धकप्रतिबन्धकत्वात् तस्य कार्येण सह अन्वयव्यतिरेकयो: अन्यथासिद्धि: यथा प्रतिमन्त्रस्य धूमेन सहेति। एवंप्रकारमप्यूह्यं प्रयोजकसंशयस्योदाहरणम्॥

मन्त्रार्थवादानामन्यपरत्वाद् विषभक्षणादिवाक्यवद्य-

---

1 द्धा [र ? क] suggestion in D.
2 B omits क्वचित्.
3 A D कार्यकारणत्वात्.
4 D क्वचित्प्रतिबन्धकत्वात्.

थ.श्रुतेऽर्थे न प्रामाण्यमिति मीमांसकेनोक्ते वेदान्तवाद्याह-सन्दिग्धं प्रयोजकं किं प्रमाणान्तरेण बाधाद्विषभक्षणादि-वाक्यस्य यथाश्रुतेऽर्थेऽप्रामाण्यम्, आहोस्विदन्यपरत्वादिति। तदेवमन्यथ सिद्धिप्रयोजकसंशयाभावेऽन्वयव्यतिरेकौ व्याप्त्यादिग्रहणनिमित्तमिति सिद्धम्। अतोऽनुमानात्मकत्वमेवान्वयव्यतिरेकयोरस्मद्दर्शने। कस्मात ? आप्तवचनात्। तथा हि भगवत्पादीय[1]वचनम्—

[2]अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च।
स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणा ॥ इति

युक्तिरत्रानुमानलक्षणा, न पुनस्पर्कः; अन्यत्रान्वयव्यतिरेकयोः स्पष्टमनुमानशब्देन[3] निर्देशात्; तथाह्यन्वयव्यतिरेकौ प्रत्याह—

[4]"अनुमानप्रदीपेन हित्वा सर्वाननात्मनः।
संसारैकावलम्बिन्या तदभावं धियेप्सति ॥"

इति वार्तिककारः। तस्मादुपपन्नं व्याप्तिग्रहणम् ॥

अत्र केचिदाहुः। त्रिरूपाणि त्रीण्येव लिङ्गानि—अनुपलब्धिः, स्वभाव, कार्यं चेति। परार्थानुमानवाक्यं च हेतूदाहरणावयवद्वयात्मकमिच्छन्ति। तत्र[5] तेषां स्वार्थानुमानं तावदुपन्यस्यते। त्रिरूपाल्लिङ्गादर्थदृक् स्वार्थानुमानम्। तत्रापि प्रथममनुपलब्धिः, यथा—न प्रदेशविशेषे क्वचिद् घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति। स्वभावस्योदाहरणं

1 B—दाय वचनम्.
2 *Nai. s.* IV. 22.
3 D—शब्दौ [ब्द] निर्दे.
4 *Nai. s.* IV. 15.
5 D omits तत्र.

यथा - वृक्षोऽयं शिंशपात्वादिति। कार्यस्योदाहरणं यथा— अग्निरत्र धूमादिति। अत्र द्वे वस्तुसद्भावसाधने स्वभावः कार्यं चेति; अनुपलब्धिस्तु प्रतिषेधहेतुः। इति स्वार्थानुमानम्॥

अथ परार्थानुमानम्। त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानं, [1]कारणे कार्योपचारात्। तद् द्विविधं प्रयोगभेदाद्, साधर्म्यवद् वैधर्म्यवच्च। नानयोरर्थतः कश्चिद् भेदः, अन्यत्र प्रयोगभेदात्। तत्र साधर्म्यवत्; यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते तदसत्; यथा खरस्य विषाणम्। नोपलभ्यते च क्वचिदेव प्रदेशविशेष उपलब्धिलक्षणप्राप्तो घट इत्यनुपलब्धिप्रयोगः। तथा स्वभावहेतोः प्रयोगः—यत्सत् तत् सर्वमनित्यं, यथा घटादि; सच्च विवादास्पदीभूतमिति। तथा यदुत्पत्तिमत् तदनित्यं, यथा घटादि; उत्पत्तिमच्च विवादास्पदीभूतमिति। तथा यत्कृतकं तदनित्यं, यथा घटादि; कृतकं च विवादास्पदीभूतमिति। कार्यहेतोः प्रयोगः; यत्र धूमस्तत्राग्निः, यथा महानसादौ; अस्ति चेह धूम इति। वैधर्म्यवतः प्रयोगः; [2]यत्सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं तदुपलभ्यत इति, [3][प्राप्तं सद् उपलभ्यते तत् सत्] यथा नीलादिविशेषः; न चैवमिहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य घटस्योपलब्धिरित्येषोऽनुपलब्धिप्रयोगः। नित्ये नास्ति सत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वं कृतकत्वं वा। संश्च शब्द उत्पत्तिमान् कृतको वेति वैधर्म्यवतः स्वभावहेतोरेव[4] प्रयोगः। असत्यग्नौ न भवत्येव धूमः। अत्र चास्तीति कार्यहेतोर्वैधर्म्यवतः प्रयोगः॥

---

1 B कारणकार्योपचारात्.

2 A D यत्सदु [यदु]पलब्धिलक्षणप्राप्तं तदुपलभ्य.

3 [प्राप्तं सद् — सत्] additional suggestion in D.

4 B— रेष.

तदेतदसत्। स्वभावादित्रयविलक्षणस्य कृत्तिकोदयस्य रोहिण्युदयलिङ्गत्वदर्शनात्। नहि कृत्तिकोदयो रोहिण्युदयस्य स्वभावः। नापि कार्यं, नाप्यनुपलब्धिः, प्रमाणाभावात्। तथापि कृत्तिकोदयो रोहिण्युदयस्य लिङ्गं दृश्यते। तस्मादेव न त्रीण्येव लिङ्गानीति॥

त्रिरूपाण्येवेति, एतदप्यसत्। पञ्चरूप्यचातूरूप्ययोर्दर्शितत्त्वात्। परार्थानुमानवाक्यस्य द्व्यवयवनियमाभ्युपगमोऽप्यनुपपन्नः, पञ्चावयवत्व[1]दर्शनात्। [2]तस्माद् यद् येन व्याप्तं[3] पञ्चरूपं चतूरूपं वा, तत्तु लिङ्गमिति नियमः; न त्रयं चतुष्टयं वेति[4] परार्थानुमानवाक्यं च पञ्चावयवमिति स्थितम्॥

केचित्पुनर्वेदान्तपक्षेऽपि त्रिरूपमेव लिङ्गं त्र्यवयवं च वाक्यमिच्छन्ति। त्रिरूपत्वे लिङ्गस्य ज्योतिर्ब्राह्मणगतं [5]सुरेश्वरस्य वार्तिकं गमकमाहुः—

[6]"सहोपलम्भसंस्कारात् पुनर्द्वीर्यैकदर्शनात्।
सानुमासम्भवस्तत्र व्यभिचाराय चेन्नहि॥" इति॥

त्र्यवयवं च[7] वाक्यस्य कर्ममीमांसावार्तिककारपरित्यागे कारणाभावादिति। तथा सति असिद्धविरुद्धानैकान्तिकसप्रतिसाधनाश्चत्वार एव हेत्वाभासा। प्रकरणसमस्य सप्रतिसाधनेऽन्तर्भावः। अनध्यवसितस्य चानैकान्तिकेऽन्तर्भावः।

---

1 B प्रदर्शनात्.
D तस्मादन्येन [येन].
2 D प्राप्तं.
3 D omits वेति.
5 B सुरेश्वरवार्तिकम्.
6 *Bṛ. bh. v.* IV. 3. 717.
7 D omits च.

प्रत्य[1]क्षविरुद्धत्वादिः प्रतिज्ञादोषो न हेतुदोषः। ततश्च कालात्ययापदिष्टो नाम हेत्वाभासो नास्ति, कालात्ययापदिष्टस्यानध्यवसितवदनैकान्तिकेऽन्तर्भावात्। किन्तु, षट् प्रतिज्ञाभासाः। प्रत्यक्षविरुद्धः; अनुमानविरुद्धः, शास्त्रविरुद्धः, अर्थापत्तिविरुद्धः, योग्यानुपलब्धिविरुद्धः, अनुभवविरुद्धश्चेति। अत्र च पक्षे केवलान्वयिनोऽन्वयव्यतिरेकिमध्येऽन्तर्भावो विपक्षाभावादेव। विपक्षाद्व्यावृत्तेर्व्यतिरेकसद्भावात्। केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमेव नास्ति, "सहोपलम्भसंस्कारात् पुनर्धीर्यैकदर्शनाद्" इति अनुमानलक्षणविधानात्। कार्थं पुनर्वेदान्तग्रन्थे [2][ष्वापीत ? ष्ववीत] हेतुप्राचुर्यदर्शनम् ? बाह्यतार्किकमुखपिधानार्थं नैयायिकपक्षप्रसिद्धव्यतिरेकहेत्वङ्गीकरणवादेन तदुपन्यासात् तत्प्राचुर्यदर्शनमित्यस्मिन् पक्षे योजयितव्यमित्यलं प्रसङ्गेन। तस्मादनुमानमपि न व्यभिचरति॥

॥ अनुमानलक्षणं समाप्तम् ॥

---

1 D प्रत्यक्षाविरुद्धत्वादि. 2 suggestion in D.

"शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्"[1]। शास्त्रमिति लक्ष्यनिर्देशः, शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानमिति लक्षणम्। असन्निकृष्टेऽर्थे प्रमाणान्तरेणानधिगतेऽर्थे शब्दविज्ञाननिमित्तं विज्ञानं शास्त्रम्। असन्निकृष्टग्रहणम् अनुवादविसंवादनिवृत्त्यर्थम्। अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिशब्दविज्ञानजनिते विज्ञानेऽसंवादोऽस्ति। तथा अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतं तिष्ठतीति लौकिकशब्दविज्ञानजनिते विज्ञाने स्पष्टमस्ति विसंवादः। तन्निवृत्त्यर्थमसन्निकृष्टग्रहणम्। अर्थग्रहणमर्थासंस्पर्शनिरासार्थम्, अर्थापेक्षितास्वभावनिरासार्थं वा। [2]तथाहि नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्यादिपुरुषवचनाद् उत्पन्नज्ञानमर्थग्राहिस्वभावं सत् नार्थं संस्पृशति तद्वद् वेदजनितं सर्वं विज्ञानमिति यत्संगिरन्ते, तन्निरासार्थमर्थग्रहणम्। अथवा बहिर्गौस्तिष्ठतीत्येवमादिशब्दविज्ञानजनितं विज्ञानमस्तु वा, अर्थो मा वा भूदित्यर्थापेक्षितास्वभावमुपलभ्यते; तद्वत्सर्वमेव वेदजनितं विज्ञानमिति यन्मन्यन्ते तन्निरासार्थमर्थग्रहणम्। निरासप्रकारस्तु पुरुषदोषानुगमान्नदीतीरवाक्यजनितविज्ञानस्य मिथ्यार्थविषयतामात्रं केवलं भवति नार्थासंस्पर्शो ज्ञानानुरूपार्थसद्भावात। अर्थापेक्षितास्वभावप्रतीतिरपि वक्तृदोषाशङ्क्या श्रोतुरपराधाद् भवति, न पुनः शब्दापराधादिति॥

---

1 *S. bh.* under 1.1.5. 2 B D omit तथा हि.

शब्दविज्ञानग्रहणं प्रमाणान्तरे लक्षणव्याप्तिनिरासार्थम् अनिरूपितकारणनिरासार्थं वा। यद्वा शब्दस्य विवक्षालिङ्गत्वनिरासार्थम्। तथा च शाक्यभिक्षवः शब्दस्य विवक्षाकार्यत्वाद् विवक्षालिङ्गम्[1]। शब्दः शब्द इत्येव न कश्चिदर्थं बोधयति। ततश्च न शब्दविज्ञानादर्थविज्ञानं; किं तर्हि ? लिङ्गविज्ञानाल्लिङ्गिविज्ञानं, शब्दलिङ्गकं विवक्षानुमानं भवतीति मन्यन्ते। तत्र चेमं विभागमिच्छन्ति, यत्र प्रत्यक्षेण प्रमाता स्वलक्षणलक्षणं परमार्थसत्यं प्रमेयमुपलभ्य विकल्प्य व्यवहृत्य प्राप्य चार्थमवस्थितः परस्मै विवक्षति वाक्यम्। एतदुक्तं भवति — "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्। अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना। तया रहितं तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभाद्यनाहितविभ्रमं विज्ञानं प्रत्यक्षम्"। एषा सुगतसिद्धान्तव्यवस्था। तच्च प्रत्यक्षं परमार्थसत्यं स्वलक्षणमर्थमुपदर्शयति नानुमानवत् संवृत्तिसत्यं सामान्यमावेदयति; ततश्च नित्यं सविकल्पकं कल्पनाज्ञानमुपनयति; ततश्चोदकाद्यर्थमुद्दिश्य पुरुषं प्रवर्तयति; ततश्च उदकादिस्वलक्षणं प्रापयति। स चैतानि प्रमाणफलानि क्रमेणासाद्य व्यवस्थितः परस्मै वाक्यं विवक्षति यत्र क्वचिदिति। तत्र शब्दाख्यकार्येण वक्तृविवक्षाख्यकारणानुमानं पारम्पर्येणार्थोपलब्धिपूर्वकादवस्तुविषयमपि वस्तु प्रतिलम्भयति, यथा सुगतागमेषु। यत्र पुनर्भ्रान्तिपूर्विकैव रचना भवति तत्र विवक्षानुमानेऽपि नार्थलाभो, यथा शैवाद्यागमेषु।

---

1 A विवक्षालिङ्गः शब्दः.

[1]एतदुक्तं भवति—शब्दलिङ्गकमनुमानं सामान्यविषयत्वादुभयत्रावस्तुविषयमप्येकत्र वस्तु प्रापयति नान्यत्रेति। किमेवं सम्भवति। सम्भवत्येव, दृष्टत्वात्। अपि चाहुः—

"मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याऽभिधावतोः।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति"॥ इति।

यद्यप्यत्र विवक्षानुमानमुभयत्रापि प्रत्यक्षवदेव प्रमाणत्वात् सम्यग्ज्ञानं, तथापि अवस्तुविषयत्वाद् वस्तुप्रतिलम्भहेतु-[2]त्वाहेतु?] त्वं मिथ्याज्ञानेना[3]विशिष्टमिति मणिप्रदीपप्रभयोरित्युदाहरणम्। तन्निरासार्थं शब्दविज्ञानग्रहणम्। शब्दविज्ञानमित्येतदेवार्थविज्ञानस्य प्रयोजकं, न लिङ्गत्वादिरूपान्तरमिति ज्ञापनार्थं शब्दविज्ञानग्रहणमित्यर्थः। कथं पुनः शब्दस्य विवक्षालिङ्गत्वनिराकरणं? विवक्षाकार्यत्वे प्रमाणाभावात्, नित्यत्वे च प्रत्यभिज्ञानप्रमाणसद्भावात्, वर्णात्मकस्य तावद्भेदे च वक्तुरभावाद् विवक्षाकार्यत्वासिद्धेर्वाक्यस्य। लौकिकवाख्यानां यद्यपि विवक्षाकार्यत्वेन विवक्षालिङ्गत्वमस्ति तथापि श्रोतुरनधिगतार्थपरिच्छित्तिमुखेनैव विवक्षालिङ्गत्वमिति तस्य स्वार्थप्रामाण्यविघातकत्वासम्भवात्। पदमात्रस्य च वाक्यभावमनापन्नस्य प्रयोगसमवायित्वासम्भवाल्लोकेऽपि तस्य विवक्षाकार्यत्वासम्भवात्। सर्वप्रकारस्यापि वर्णात्मकपदात्मकस्य शब्दजातस्य सुगताभिप्रेतकेवलविवक्षालिङ्गत्वं नास्तीति विवक्षानुमानत्वनिराकरणप्रकारः॥

1 B D तदुक्तं. 2 A हेतुत्वाहेतुत्वमिथ्या,
3 D नापि विशिष्टं.

शास्त्रं द्विविधम्। अप्रणेतृकमाप्तप्रणेतृकं च। तत्राप्रणेतृकं स्वार्थप्रवृत्तप्रमाणान्तरनिरपेक्षम्। यथा – "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"ति। आप्तप्रणेतृकं स्वार्थप्रवृत्तप्रमाणान्तरसापेक्षम्। यथा "अष्टका कर्तव्ये"ति। प्रमाणान्तरापेक्षणं चास्य प्रामाण्यस्थापनाय। प्रामाण्यस्थापनम् अप्रामाण्यहेतुनिराकरणार्थम्। प्रमाणान्तरापेक्षणं न साक्षात् प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। तथा चोक्तं — "प्रामाण्यस्थापनं तु स्याद्वक्तृश्रोत्रोर्धीहेतुसम्भवाद्" इति। तत्पुनः द्विविधं, विधिः समन्वयश्चेति। तत्रेष्टाभ्युपायताज्ञानं विधिः, यथा "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"ति। भेदसंसर्गादिविलक्षणार्थविषयं ज्ञानं समन्वयः। यथा—[1]"तत्त्वमसि", [2]"अहं ब्रह्मास्मि" इति॥

केचित्पुनरप्रणेतृकमेव शास्त्रमिच्छन्ति, न पुनराप्तप्रणेतृकं, पौरुषेयस्य वचनजातस्य बाह्यार्थप्रत्ययहेतुत्वे तदहेतुत्वे च बाह्यार्थप्रामाण्यासम्भवाद् वक्तृज्ञानलिङ्गत्वमा[त्रोपक्ष?त्रापेक्ष]यात्। बाह्यार्थधीहेतुत्वपक्षे तावद् वक्तृज्ञानसिद्धार्थानुवादकत्वात् तदहेतुत्वेऽर्थविषयबुद्धेरेवानुत्पादकत्वात् सुतरामेव न बाह्यार्थव्याप्तो वा। आहुरपि च — "पौरुषेयाद् वचनाद् एवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो, नैवमर्थ" इति भाष्यमपि अस्माकमनुगुणमिति। तदसत्, श्रोतुरनधिगतार्थगन्तृत्वे वाक्यस्यानुवादकत्वासम्भवाद्, बाह्यार्थबुद्ध्युत्पत्तेः स्वसाक्षिसंवेद्यत्वादनुत्पत्तेरसम्भवाद्, अर्थविषयबुद्ध्यनुत्पत्तौ च

---

1 *Chā.U.* IV.8.7. 2 *Br.U.* I.4.10.

तद्विषयवक्तृज्ञानानुमानस्य निर्बीजत्वात्। यदप्याहुः—"विधिसमन्वयभेदो नास्तीति सर्वस्य विधित्वादि"ति, तदप्यसत्। समन्वयादपि फलवन्निश्चितबुद्ध्युत्पत्तिदर्शनाद् विधिवत् समन्वयस्यापि प्रमाणत्वात्। तस्मादुपपन्नं शास्त्रस्य द्वैविध्यम्। अतो न शास्त्रमपि व्यभिचरति॥

॥ शास्त्रलक्षणं समाप्तम्॥

उपमानम्

सदृशदर्शनाद् असन्निकृष्टेऽर्थे ज्ञानमुपमानम्। यथा गोसदृशगवयदर्शनात् गवयसदृशो गौरिति ज्ञानम्। तदनुमानमेवेति चेन्न, व्यधिकरणत्वात। तथा हि— गवयसदृशो गौर्गवयस्य [1]गोसादृश्यत्वादिति नित्यः शब्दः पटस्य कृतकत्वादितिवद् व्यधिकरणो हेतुः। तर्हि स्मृतिरेवैषा नोपमानमिति चेद्, अथापि स्याद् यदायं पुरुषो नगरगः सन्नधिगतगुः, तदैवायमासीदर्थेन्द्रियसम्प्रयोगाद् अधिगत-गोसादृश्यः। ततश्च कुतश्चिन्निमित्तादरण्यमनुप्राप्तः गवयं पश्यन् समुद्बुद्धसंस्कारो गोगतसादृश्यमनुस्मरन् प्रत्येति गवयसदृशो गौरिति[2]।

---

1 A सादृश्यात्.

2 After गौरिति all the manuscripts continue with योग्यानुपलब्धि etc. The *Arthāpatti* portion must occur in this context. But unfortunately we do not get that portion in these manuscripts.

The mention of *Arthāpatti* in *Śabarabhāṣya* in the context is as follows:— "अर्थापत्तिरपि—दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना। यथा जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्या-दृष्टस्य कल्पना"। under *Autpattikasūtra*.1-1-5.

योग्यानुपलब्धिनिमित्तकमर्थाभावज्ञानमभाव इति। योग्यानुपलब्धिस्तु साक्षिसंवेद्या। ततश्च साक्षिचैतन्यव्याप्ता सत्यनुपलब्धिरभावज्ञाननिमित्तमिति न तत्र काचिदनवस्था, नैव स्वभाव्यकार्यसामर्थ्यसामर्थ्यासम्भवादिपर्यनुयोगावकाशः। येषां तु प्रमाणप्रमितरूपेण भावरूपतामापद्यमानः प्रमाणाभावः प्रमेयाभावज्ञानहेतुरिष्टः तेषामनवस्था। प्रमाणात् प्रमाणाभावस्यापि प्रमीयमाणतया प्रमाणाभावज्ञानहेतुत्वप्रसङ्गात्। अथ प्रमाणाभावस्य प्रमीयमाणत्वं प्रमेयाभावज्ञानोत्पत्तावनुगतं, स तर्हि कथम् असन्, अविद्यमानोऽभावः कार्यं करिष्यति? न ह्यभावात् भावोत्पत्तिः। अथापि स्यादकारणादपि प्रत्यवायः स्यात्, नान्यकारणात्। न चैतदिष्टम्। यत आह —

"स्वकाले यदकुर्वन् हि करोत्यन्यं नचेतनः।
[1]प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते॥" इति

प्रमाणानुदयस्य साक्षिवेद्यत्वे न कश्चिद्दोष इति तदभ्युपगन्तव्यम्। तस्मात् प्रमाणाभावात् प्रमेयाभावनिश्चयः। तदेवमेतानि षट् प्रमाणानि जैमिनेः॥

अत्र केचिद् अभावाख्यं प्रमाणं नेच्छन्ति, प्रमेयाभावात्। तथाहि नास्तीति प्रमीयत इत्यर्थाभावः। ततश्च इह भूतले घटो नास्तीति, भूतले घटो न प्रतीयत इत्युक्तं

---

1 A B प्रत्ययत्वायेस्य.

भवति। न प्रमीयत इत्यत्र नञा भूतलाधारघटप्रमाणादुत्पत्तिरुच्यते। अन्यसंसर्गि भूतलसंवेदनम्। भूतलसंवेदनस्य भूतलप्रतिनियमः। स च स्वयम्प्रकाशत्वाद् न बुद्ध्यन्तरवेद्यः। तस्माद् भूतलसंविदेव भूतलप्रतिनियता स्वयम्प्रकाशमाना बुद्ध्यन्तरवेद्यत्वविहीना भूतले घटोऽस्तीति व्यवहारमुत्पादयति। घटोपलम्भ[1]सामग्रीसद्भावे सति भूतलप्रतिनियता संविदेव भूतले घटो नास्तीति स्फुरति, तथाविधव्यवहारं चोत्पादयति। तस्मात् प्रमेयान्तराभावात् प्रमाणान्तराभाव इति पञ्चैव प्रमाणानि इति। तदसत्। भावाभावज्ञानतज्ज्ञातृतज्ज्ञप्तीनाम् अयःशलाकावद् अत्यन्तविलक्षणानामेव साक्षिसंवेद्यत्वात्। यथा हि भावप्रमाणेषु प्रमात्रादिचतुष्टयं साक्षिसंवेद्यम्, एवमभावप्रमाणेऽपि प्रमात्रादिचतुष्टयं परस्परविलक्षणं साक्षिसंवेद्यमस्तीत्यप[2].....एवानुपपत्तिः। अथ साक्षिसंवेद्यम[प आयते? अपायते] भावप्रमाणादिकमप्य[प आयते? अपायये]। तस्मादस्ति षष्ठं प्रमाणम्। अतोऽभावोऽपि न व्यभिचरति। तस्मात् प्रसिद्धत्वान्न परीक्षितव्यं निमित्तमिति भगवतो वृत्तिकारस्य प्रस्थानमुपपन्नम्॥

प्रमाणसम्प्लवविचारः

न चैषां प्रमाणानां सम्प्लवः, यथा केचिदाहुः--दूराद् गिरिमस्तके कृशानुरनधिगतोऽपि पुनरन्तिकाद् धूमादनुमानस्यापि गोचरः। पुनरप्यन्तिकादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्य-

---

1 B पलम्भः.

2 Some letters are missing here, in all the *Mss.*

प्रत्यक्षप्रत्ययेनापि विषयीक्रियत इति; यस्मात् तत्रापि देशकालादिविशेषणविशिष्टः कृशानुः अनधिगतार्थसन्निकर्षप्रत्ययेनापि विषयीक्रियत इति प्रमाणैः परिच्छिद्यते। अथ नैवाभ्युपगम्यते, पूर्वं तर्हि प्रमाणम् अनधिगतार्थपरिच्छेदकत्वात्; उत्तरमप्रमाणमनुवादकत्वादिति नास्ति प्रमाणसम्प्लवः। न क्वचित्.....स्थै.....त्य वियुज्यते प्रमाणानां समानविषयत्वनिराकरणा। समानविषयता हि प्रमाणानां सम्प्लवः। स च प्रयत्ना[न्निरस्ति ? निरस्यति] इति नास्ति प्लवव्यवस्थाविभागोऽपि। किन्तु, वेदवित्समये विषयविभागात् सर्वप्रमाणानां यद्यपि परमात्मत्वमेव सर्वप्रमाणाविषयः, तथापि विविधविचित्रबहुतरोपाधिपरिच्छिन्नाभावेन भूमाल्पभावाय विभागोपपत्ते र्विषयविभागोपपत्तिरिति अलं प्रसङ्गेन ॥

स्वतःप्रामाण्यवादः

अन्यदप्यनुसरामः। स्वतश्चैषां प्रामाण्यं, न परतः। तच्च स्वतःप्रामाण्यम् उत्पत्तौ ज्ञप्तौ प्रवृत्तौ यद् भवति। यत्सामग्रीप्रयुक्तं ज्ञानजन्म तत्प्रयुक्तमेव तस्य प्रामाण्यं जन्मन्युत्पत्तौ स्वतः। यन्निमित्तं ज्ञानस्य स्वरूपस्फुरणं तन्निमित्तमेव तस्य प्रामाण्यस्फुरणमिति ज्ञप्तौ स्वतः। ज्ञानजन्ममात्रादेव ज्ञानफलं न सहकार्यन्तर[2]व्यापारापेक्षयेति प्रवृत्तौ स्वतः। एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ प्रवृत्तौ च स्वत एव प्रामाण्यम्। तत्रोत्पत्तौ प्रवृत्तौ च स्वतःप्रामाण्यं [3]कर्ममीमांस-

[1] Some letters are missing here, in all the *Mss.*

[2] B omits व्यापार.

[3] A B. कर्ममीमांसता (क) नुस्वारकं चापि विशिष्टम् ?

कानामस्माकञ्चाविशिष्टम्। ज्ञप्तौ तु विशेषः। ज्ञानस्य स्वरूपं प्रामाण्यं च फलानुमेयम्। कर्ममीमांसकानां तावन्न ज्ञानोत्पत्तिसामग्रीनिष्पन्नमस्याप्रामाण्यजन्म। किं तर्हि? दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वदोषा[न्निद्धनम्? न्निष्पन्नम्]। यथा हि चक्षुरादिज्ञानोत्पत्तिकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ज्ञानोत्पत्तिकारणकारितमेव ज्ञानस्य प्रामाण्यम्, एवं दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद् दोषकारितमेवाप्रामाण्यस्य जन्म। ज्ञप्तावपि न साक्षिमात्राद् अप्रामाण्यस्फुरणं, यथा साक्षिसन्निधिमात्रकृतं प्रामाण्यस्फुरणम्। नैव तावन्मात्रकृतमप्रामाण्यस्फुरणं; किं तर्हि? बाधकप्रत्ययकारणदोष[ज्ञानं? ज्ञानकृतम्]। एतदुक्तं भवति कारणदोषज्ञानादिद्वारमन्तरेण साक्षिसन्निधिमात्रादेव प्रामाण्यस्फुरणं नास्ति। किन्तु, बाधकप्रत्ययकारणदोषज्ञानद्वारेणैवेति। कुत एतदिति चेद् यावदपवादकं न पश्यति तावत् प्रामाण्यमेवेत्यव्याहतप्रामाण्यानुभवोत्सर्गप्राप्तिदर्शनाद् अपवादकोत्पत्तौ अप्रामाण्यानुभवदर्शनाच्च। प्रवृत्तावपि विज्ञानं [ज्ञा? जा]तमपि फलं नोत्पादयति, दोषोत्पन्नत्वात्। तथाहि, उत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलजनकत्वमुत्सर्गप्राप्तमपि न भवति दोषोत्पन्नत्वादिति प्रवृत्त्युपरमोऽ[व्यक्त? प्य]स्य परत एवेति प्रवृत्तावपि परत एवाप्रामाण्यम्। फलोत्पादनशक्ति विकलमेव तदुत्पद्यते। दोषफलोत्पादनशक्तिविकलोत्पत्तिश्च फलोत्पादनप्रवृत्त्युपरम इत्यर्थः। एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ प्रवृत्तौ च परत एवाप्रामाण्यमिति स्वतःप्रामाण्यवादिनां स्थितिः। कारणान्नैर्मल्यगुणात्प्रामाण्योत्पत्तिः, कारणदोषाच्चाप्रामाण्योत्पत्तिरिति चेत्, तन्न। नैर्मल्यान्मला-

भावात्प्रामाण्यस्य भावस्योत्पत्त्यसम्भवात् दोषप्रतिबन्धस्य कल्पना युक्ता। न तु तदभावस्य कारणत्वकल्पना। अन्वयव्यतिरेकयोस्तावताप्युपपत्तेः मलशब्दोपपत्तेश्च। का शक्तिः प्रतिबन्धकारिणी, कारणमलशब्दप्रवृत्तेः[1]। तस्मादसदेतत् प्रामाण्योत्पत्तिरप्रामाण्योत्पत्तिश्च कारणदोषाद् इत्युत्पत्तावुभयं परत इति॥

अस्तु तर्हि प्रवृत्तिसामर्थ्यज्ञानसंवेदनज्ञानेभ्यो यथाविभागं प्रामाण्यावगतिः, अप्रामाण्यावगतिश्च बाधकप्रत्ययदोषावगतेरिति ज्ञप्तावुभयं परतः। तच्च नेष्यते। एतेषामन्यतमापेक्षणाद् अनवस्था[1]नात्। वेदस्यासोक्तत्वगुणज्ञानात् प्रामाण्यावगतिः, प्रामाण्यावगतेश्च तस्यासोक्तत्वगुणावगतिरित्यन्योन्याश्रयत्वात्। प्रामाण्यमुभयत्रापि परतः। अज्ञानधर्मत्वाद् अप्रामाण्यम्। इति चेन्नः; अप्रयोज[का? कत्वा]त्। तथाहि—ज्ञानधर्मत्वाद् अप्रामाण्यमुभयत्र परत आहोस्विद् अप्रामाण्यमित्येतदेव तत्र प्रयोजकमित्यस्ति प्रयोजकसंशयः। तस्माद् दुष्टमेवानुमानम्। तन्नोभयमुभयत्र स्वत इति सम्भवति विरोधात्। न च प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परत इति सम्भवति; परतःप्रामाण्यनिराकरणात् स्वतःप्रामाण्यसमर्थनाच्च। तस्मात् सिद्धं पक्षान्तरनिराकरणात् स्वतःप्रामाण्यम्॥

एतानि च षट् प्रमाणानि यावत् प्रमातृप्रमेयसद्भावस्तावत् प्रवर्तन्ते। तयोरन्यतरनिवृत्तावुभयं निवर्तते। [2]तत्र तत्त्वावेदकं प्रमाणान्तरमाश्रित्य प्रवर्तन्ते। ब्रह्मज्ञानात्तन्निवृत्तौ

[1] A प्रसिद्धेः. [2] B omits तत्र—प्रवर्तन्ते.

सत्यपि प्रमेये निवर्तते। यथा स्वाश्रयदेवदत्तमरणे चक्षुः सत्यपि रूपेऽतो निवर्तते। यानि पुनः व्यवहाराविसंवादकानि प्रमाणानि तान्यतर्कपीडितं प्रमातारमाश्रित्य अतर्कपीडितानधिगताथाधिगमाय प्रवर्तन्ते। कर्मकाण्डप्रामाण्यप्रसादलभ्यं तद्धि प्रकाशितम्। तर्कबाधितयोस्तु प्रमातृप्रमेययोरुभयाभावात् तर्कार्थापरोक्षबाधकप्रत्ययदृष्ट्या निवर्तन्ते। यथा भग्ने घटे मृतस्य देवदत्तस्य चाक्षुषज्ञानं ततो निवर्तते। तर्केऽर्थेऽपरोक्षबाधे ज्ञानेऽपि तदसङ्गनाभावे यौक्तिकदेहव्यतिरिक्तात्मज्ञाने जातेऽपि तदनुसन्धानाभावे ऽप्रतिहतदेहात्मप्रमातृप्रमेय[1]त्वपदपरोक्षप्रतिभादृष्ट्या प्रमातृप्रमेयसद्भावात् ब्रह्मज्ञानाद् अपरोक्षप्रमातृप्रमेया:[2]-यावन्न निवर्तन्त इत्यक्षादीनां तत्त्वावेदकप्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि न प्रामाण्यविरोधः। विषयविभागाश्चैषामुक्ता एव संक्षेपतः। पुनरपि त्रिदिते पुनश्च संक्षिप्यते। तच्च प्रतिपत्तिसौकर्याय। यत्र त्रिपादममृतं दिवि द्योतने सुखे वावस्थितम् उपनिषत्प्रमेयं परं ब्रह्म। पादोस्य विश्वा भूतानीति प्रपञ्चः। स च प्रत्यक्षादिप्रमेयः। अथवा विश्वादिलक्षणं पादत्रयं [3]यथासम्भवं यथाविभागं च प्रत्यक्षादिप्रमेयम्। तुरीयस्तु पादो भूम्नाख्यो निष्कलङ्कश्चैतन्यधातुर्निरतिशायानन्दस्वभावो वेदान्तप्रमावगम्य इत्येष प्रमेयविभागः। तस्मादुपपन्नेयं प्रसिद्धिः षट् प्रमाणानि जैमिनेः इति॥

---

1 B omits प्रमेयत्व–प्रमेय.

2 B adds क्षयः.

3 B omits यथासम्भवं.

पादत्रयं भगवतः परिरभ्य विष्णोः
साफल्यमेति सकलोप[1]निषत्सहाङ्गैः ।
सर्वं प्रमाणमपरं पुनरेकमेव
पादारविन्दमिति वेदविदां प्रसिद्धिः ॥

पादत्रयं समवगूहतु वा प्रमाण–
मक्षादिलक्षणमतश्चरितार्थमस्तु ।
पादं तुरीयमवगूहतु निर्विभागं
भूमानमेव सकलोपनिषन्मुरारेः ॥

यस्य त्रयं त्रयमपि त्रयमत्र यस्य
वाच्यं त्रयस्य तदभिन्नमविद्ययैव ।
[2]निर्मुक्तमक्षरमनन्वयमप्रमेयं
ज्ञानैकविग्रहमहं प्रणतोऽस्मि विष्णुम् ॥

एतन्मया सकलजैमिनितन्त्रवस्तु
सम्यङ्निरूप्य तदबाधनवर्त्मनैव ।
तस्योपबृंहणतया कथितं प्रमाण–
सामान्यभेदगतलक्षणमादरेण ॥

---

1 B....नि . . सहाङ्गैः. 2 A निर्मुक्तमनन्वयमक्षरम्.

श्रीदेवेश्वरपादपद्मरजसा सद्यः पवित्रीकृतः
सर्वज्ञात्ममहामुनिः प्रकरणं चक्रे त्रिकाण्डीगतम् ।
यस्त्वेतत्पुरुषोऽवगच्छति स वै भूमण्डले पण्डित-
स्तद्वत्तार्किकदुर्विदग्धदमने दक्षो मुमुक्षुर्भवेत् ॥

श्रीश्रेष्ठानन्दपादशिष्याः श्रीदेवानन्दपादाः ।
श्रीदेवानन्दपादशिष्याः श्रीदेवेश्वरपादाः ।
श्रीदेवेश्वरपादशिष्याः श्रीसर्वज्ञात्मपादाः ।

तदीया कृतिः

॥ प्रमाणलक्षणं समाप्तम् ॥

NOTES

Page 1, lines 1–4. प्रणम्य विष्णुं etc. Following the usual orthodox practice Sarvajñātman begins his work *Pramāṇalakṣaṇam* with a prayer to his favourite deity Viṣṇu. The line आचार्यपरम्परागतं resembles the line निपुणाचार्यपरम्परागतं in the verse 1. 83 of the *Saṁkṣepaśārīrakam.* The stanza also resembles the benedictory stanza in the *Nyāyasāra* of Bhāsarvajña:–

प्रणम्य शम्भुं जगतः पतिं परं समस्ततत्त्वार्थविदं स्वभावतः ।
शिशुप्रबोधाय मयाभिधाम्यते प्रमाणतद्भेदतदन्यलक्षणम् ।।

The benedictory stanza in the *PL.* indicates the four *anubandhas (anubandhacatuṣṭaya)* viz., *Viṣaya* (subject matter); *prayojana* (purpose), *Sambandha* (connection), and *adhikārin* (person for whom the work is written). Here the *adhikārin* is *śiśu* or *bāla* (the pupil), *viṣaya* is *pramāṇasāmānyaviśeṣalakṣaṇam,* and *prayojana* is *prabodha* or real knowledge. The name *Pramāṇalakṣaṇa* at once explains the subject matter (viṣaya) namely *pramāṇas* as well as its sambandha or connection with the method of treatment adopted in the book.

P. 1, l. 5 तस्य निमित्तपरीष्टिः JMS. 1.1.3. This is the *pratijñāsūtra* of *Dharmanimittaparīkṣā* – carrying an examination of the authorities on Dharma in detail.

P. 1, l. 6 सत्सम्प्रयोगे etc. JMS. 1.1.4. The meaning of the sūtra is that *pratyakṣa* is that which generates the cognitions when there is contact of the sense organs with their objects.

P. 1, l. 6 *Vṛttikāra* referred to here is Upavarṣa whom Bhāṣyakāra Śabarasvāmin (200 AD) quotes in his Bhāṣya under JMS. 1.1.5.

P. 1, l. 6 चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः– JMS. 1.1.2. Dharma is defined as चोदनालक्षण in the sense that it is known only by one authority viz., the Vedas.

P.1, l. 11 तच्चैतद्रूपं Codanālakṣaṇarūpam. The idea here is that Dharma is the *prameya* or object of *Pūrvamīmāṁsā* and *Brahman* is the *prameya* of the *Uttaramīmāṁsā*. The nature of the authority for *Dharma* and *Brahman* is *Vidhi* and *Samanvaya* as shown respectively by the sutras चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (JMS. 1.1.2) and तत्तु समन्वयात् (BBS. 1.1.4.)

P.2, l. 3 सा पुनर्नकर्तव्या Here sarvajñātman elucidates the view of Upavarṣa quoted in the *Śabarabhāṣya*. According to Upavarṣa the *sūtra* तस्य निमित्तपरीष्टिः is not a *nimittaparīkṣāsūtra* as explained by Śabaraswāmin. The negative particle '*na*' is to be supplied to the *sūtra* and it means that the *Dharmaṇimitta* – the nature of authority on Dharma – need not be examined, in view of the fact that he function and scope of all pramāṇas including *codanā* are well known.

P. 2, l. 7 यत् प्रमाणं न तद्व्यभिचरति etc. Śabara asserts that freedom from error is one of the essential conditions of perception and that which is erroneous is not perception. This idea is followed here.

P. 2, l. 9 तत्सतोर्ब्यत्ययेन etc. Here Upavarṣa's view is mentioned. It is argued that a *pramāṇa*, for example perception, is not always an authority – in that it produces invalid cognitions like "इदं रजतं (this is silver), when there is no real silver but only nacre. This objection is to be answered as follows. The instance of perception cited here is not a genuine one in that it generates only a semblance of pratyakṣajñāna i.e. *pratyakṣābhāsa* – in as much as it is sublated by the succeeding cognition – नात्र रजतं (there is no silver here) or नेदं रजतं (this is not silver). So *Vṛttikāra* Upavarṣa modifies the *pratyakṣasūtra* thus – तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं and distinguishes the *satpratyakṣa* from the *pratyakṣābhāsa* (resemblance of perception). This is what is explained by Sarvajñātman thus – तत्सम्प्रयोगात् तद्विषयं विज्ञानं प्रत्यक्षम् अन्यसम्प्रयोगादन्यविषयं विज्ञानं प्रत्यक्षाभासम् ।

P. l. प्रमासाधनं प्रमाणम् The definition of *pramāṇa* is given here. The distinctive cause of valid knowledge is evidence.

P. 24, l. 15. ब्रह्मवित्समये etc. Vedantins also accept *nigamana*. As an authority on this Sarvajñātman quotes the verse हेतुक्तितः etc. from Sureśvara's *Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣyavārtika* (4.5.4). *Bhāṣyakāra* referred to here is Śrīśaṅkara. निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणम् is the quotation from *Śāṅkarabhāṣya* on the *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* (4th Adhyaya, beginning of the *Maitreyībrāhmaṇam*).

P. 25, l. 8 विशेषेऽनुगमाभावः etc. The objection is by *Cārvākas*. विशेषे पर्वतीयवह्नेरनुमेयत्वे – if the inference is of the particular viz., hill – fire; अनुगमाभावः the awareness of the concomitant relation is absent because this relation refers to the Universal; सामान्ये-सामान्यस्यैवानुमेयत्वे if the Universal only is to be inferred, inference will be but past cognition.

P. 25, l. 12 अन्ये पुनः प्रत्यक्षपूर्वकम् etc. Here Sarvajñātman elucidates the view of Gotama (See अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं, पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टं च – *NS.* 1.1.5).

P. 26, l. 7 का पुनरियं व्याप्तिः *Vyāpti* means *Avinābhāva* or invariable concomitance which is based on *Anvaya* and *Vyatireka* The term *Avinābhāva* is first used by Praśastapāda in his *Bhāṣya* as a technical name for the universal in reasoning.

P.28, l. 5 अतो अनुमानात्मकत्वमेव etc. It is accepted that *anvaya* and *vyaiireka* are the bases of the *Vyāpti*. Sarvajñātman says that the Vedantins also accept the nature of *anumāna* as *anvaya* and *Vyatireka*. In support of this he quotes the verse अन्वयव्यतिरेकौ हि etc. from Sureśvara's *Naiṣkarmyasiddhi* (4.22). The mention of *Bhagavatpāda* here refers to *Sureśvara*.

P. 28, l. 13 अनुमानप्रदीपेन This is also a citation from the *Naiṣkarmyasiddhi*. (4. 15).

P. 28, l. 16 अत्र केचिदाहुः etc. Here Sarvajñātman elucidates the view of Dharmakīrti. According to Dharmakīrti *liṅga* or *hetu* is of three kinds as regards its three kinds of characteristics namely *anupalabdhi* (non-perception) *Svabhāva* (nature) and

kārya or *sāddhya*. (probandum). He accepts only two *avayavas* namely hetu and *Udāharaṇa* for the *Parārthānumāna*. (See *NB*. p. 25).

P. 29, l. 4 अथ परार्थानुमानम्. The explanation and illustrations given in his para are also according to Dharmakīrti. (See *NB*. p. 46 ff.)

P. 30, l. 11 केचित्पुनः etc. Here Sarvajñātman deals with the view of certain previous Vedantins. In support of the three-membered syllogism they quote the stanza सहोपलम्भसंस्कारात् etc. from Sureśvara's Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣyavārtika. (4.3.717).

P. 30, l. 16 त्र्यवयवं च वाक्यस्य etc. The Mīmāṁsakas recognise three members only – *Pratijñā*, *hetu* and *Udāharaṇa*. Sarvajñātman however admits five members, but the later Vedantins like Dharmarājādhvarīndra insist on having three members only. But they are not particular as to whether the first three or the last three should be taken because three members are sufficient — अवयवाश्च त्रय एव, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपा उदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा। न तु पञ्च। अवयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मयोरुप दर्शनसम्भवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात् (See *VP*. p. 57).

P. 31, l. 4 प्रतिज्ञाभासाः These are fallacies of proposition. Praśastapāda, having defined the *proposition* (प्रतिज्ञा) as a statement of a probandum which does not involve contradiction (अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञा) (*P Bh*. p. 592), hints the *Pratijñābhāsas*. These fallacies of the proposition are represented by the *bādhita* class of *Hetvābhāsa* in the later schools. If the *Kālātyayāpadiṣṭa* or the *bādhita* is included in the *anaikāntika* class the *Pratijñā-bhāsas* should be separately mentioned. Therefore Sarvajñātman enumerates them as प्रत्यक्षविरुद्ध, अनुमानविरुद्ध, अर्थापत्तिविरुद्ध, योग्यानु-पलब्धिविरुद्ध and अनुभवविरुद्ध.

P. 31, l. 10 कथं पुनर्वेदान्तग्रन्थेषु अवीतहेतु etc. *Vīta* and *Avīta* are the terms for inference by *Anvaya* (agreement), and *Vyatireka* (difference). The terms recur in the *Sāṁkhyatattvakaumudi* of Vācaspatimiśra (See अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतं; व्यतिरेकमुखेने प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम्, *STK*. under *SK* 5—See *SK*. p. 140).

P. 32, l. 1 शास्त्रं शब्दविज्ञानाद् etc. Here Sarvajñātman closely follows the definition of *Śāstrapramāṇa* given by Śabara in his *Bhāṣya*. *Śāstra* (scriptural testimony) produces a cognition presenting an object having no contact with sensory organs on the basis of the cognition of *Śabda*.

P. 33, l. 3 शाक्यभिक्षवः This refers to Bauddhas.

P. 33, l. 10 एतदुक्तं भवति etc. The view elucidated here is of Dharmakīrti. (See *NB*. p. 8 ff).

P. 33, l. 22 विवक्षानुमान corresponds to *Parārthānumāna*. Dharmottarācārya the commentator on the Nyāyabindu remarks परार्थानुमानं शब्दात्मकम् (See *NBT*. p. 21).

P. 35, l. 1 अप्रणेतृकमाप्तप्रणेतृकं च Sarvajñātman classifies *Śāstra* into two divisions namely *Apraṇetṛka* or *Apauruṣeya* (impersonal) and *Āptapraṇetṛka* (produced by a trustworthy person). The Vedantins accept the two divisions of Śāstra. (cf. *VP*. also एवं पौरुषेयापौरुषेयभेदेन आगमो द्विविधो निरूपितः- P. 88).

P. 35, l. 13 केचित्पुनरप्रणेतृकमेव etc. Here our author states the view of Prābhākaras. According to them only testimony of the Vedic texts is reliable, the Vedas being eternal and thus free from all personal defects. (Cf, पौरुषेयवाक्यसमुत्थमपि ज्ञानं शाब्दमिति ये मन्यन्ते तेऽपि निरस्ताः Śālikanātha's *Pañcikā* under Prabhākara's *Bṛhatī*—1.1.5—p. 106, cf. also गुरुस्त्वाह वैदिकमेव, शाब्दमस्ति etc. Mānameyodaya — p. 103).

P. 37, l. 1. सदृशदर्शनाद् etc. This is the definition of *Upamāna* given by Śabara. Upamāna is similarity (experienced in the object) generating a cognition (of the same) in another which has no contact with the senses. The illustrative passage is गवयसदृशो गौरिति ज्ञानम् ।

P. 38, l. 1 योग्यानुपलब्धिनिमित्तम् etc. This is the definition of *Abhāvapramāṇa* given by Sarvajñātman. According to Śabara *Anupalabdhi*, the *Abhāvapramāṇa* is the "absence of the five other *pramāṇas* (already dealt with) and it produces a cognition presenting *abhāva* without any contact with the senses." अभावोऽपि प्रमाणाभावः नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य (*SB* under 4th *sūtra*).

Sarvajñātman states that *Yogyānupalabdhi* is that which is cognized by *sākṣin* or the inner soul. The Prābhākaras do not accept *abhāva* as a *pramāṇa*. But the Bhāṭṭas accept the four well known divisions of *abhāva* viz., *Prāgabhāva, Pradhvamsābhāva, Anyonyābhāva* and *Atyantābhāva* and explain that the cognitions presenting *abhava* are produced by *Anupalabdhipramāṇa.*

P. 38, l. 18 अत्र केचिदभावाख्यम् etc. Here our author refutes the view of Prābhākaras and establishes the existence of *Anupalabdhipramāṇa* (negation).

P. 39, l. 18 न चैषां प्रमाणानां etc. Here Sarvajñātman discusses the theory of *Pramāṇasamplava* and *Pramāṇavyavasthā*. *Pramāṇasamplava* is the instrumentality of more than one *Pramāṇa* as regards the cognition of one and the same *prameya*. *Pramāṇavyavasthā* is the exclusion of the possibility of more than one *pramāṇa* functioning in relation to the cognition of an object. (The lost portion of the text here seems to be व्यवस्था) The Nyāya philosophy admits both *Pramāṇasamplava* and *Vyavasthā*. (See अग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सम्भवोऽभिसम्प्लवः, अतःसम्भवो व्यवस्थेति। Vātsyāyana's *Bhāṣya* under *NS.* 1.3) See also *Nyāyamañjari* pp. 28–33). The Mīmāṁsakas agreeing with Naiyayikas uphold the concurrent as well as the single testimony of the *Pramāṇas*. Sarvajñātman discards the theory of *plava* and *vyavasthā* of *Pramāṇas*, because where there are two *pramāṇas* the first alone is valid knowledge since it is the *anadhigatārthaparicchedaka* i.e, cognition having for content an entity that is not already known and the second is invalid because of its *anuvādakatva*

P. 40. l. 13 स्वतश्चैषां प्रामाण्यं The well known topic *svataḥ-prāmāṇaya* (intrinsic validity) and *parataḥ prāmāṇya* (extrinsic validity) is discussed here. According to Sarvajñātman the *Prāmāṇya* (validity) is intrinsic in its *utpatti* (generation) *jñapti* (cognition) and *pravṛtti* (operation). (See for detailed discussion *VP* pp. 109–112).

INDEX OF WORDS

Words	Page	Words	Page
अक्षपादः	19	अनैकान्तिकः	18,20,30,31
अग्निः	15,16,32	अन्यतरासिद्धः	19
अङ्गुलिः	32	अन्यथासिद्धिः	27,28
अणिमा	14	अन्योन्याश्रयः	42
अज्ञानं	5	अन्वयः	12,15,28,42
अज्ञातार्थसंवित्तिः	3	अन्वयनियमः	15
अतत्त्वावेदकं	4	अन्वयव्यतिरेकी	17,31
अतर्कपीडित	43	अन्वयव्याप्तिः	15
अदृष्टं	6	अपदेशः for उपदेशः	16
अधिकरणासिद्धः	18	अपरोक्षं	14,43
अधिगमः	43	अपरोक्षबाधः	43
अनधिगतः	43	अपवादकं	41
अनधिगतार्थः	40	अप्रज्ञातं	26
अनध्यवसायः	2,3	अप्रणेतृकं	35
अनध्यवसितः	18,21,30,31	अप्रमाणं	11
अनभ्युपगमः	43	अप्रयोकत्वं	42
अनवस्था	33,42	अप्रामाण्यं	35,42
अनित्यं	22,23	अभावः	4,9,38
अनिश्चायकं	21	अभावज्ञानं	38
अनुगमः	23	अभावप्रमाणं	39
अनुपपत्तिः	39	अभिन्न	26
अनुपलब्धिः	28,30,38	अभिलापः	33
अनुभवविरुद्धः	21,31	अभ्रान्तं	33
अनुमानं	4,15,25,31	अमूर्तं	43
	34,39,42	अयःशलाका	39
अनुमानविरुद्धः	21,31	अयोगिप्रत्यक्षं	10,13
अनुवादः	2,3,32	अर्जुनः	10
अनुवादकत्वं	35,40	अर्थपरिच्छित्तिः	3,4
अनुसन्धानं	16,43	अर्थवादः	27

Words	Page
अर्थापत्तिः	4
अर्थापत्तिविरुद्धः	21,31
अर्थेन्द्रियसम्प्रयोगः	4,5,6,10,37
अवगतिः	42
अवयवः	16
अविज्ञेयं	26
अविद्यमानः	38
अविद्यमानविपक्षः	18,21
अविद्यमानसपक्षः	18
अविद्यमानसपक्षविपक्षः	21
अविनाभावः	15,26
अवीतहेतुः	31
अशोकवनिका	10
अश्वः	21
असंवादः	32
असत्प्रतिपक्षत्वं	17
असद्भनाभावः	43
असमवायिकारणं	6,7
असाधारणैकान्तिकः	21
असिद्धः	18,30
आकाशं	18,23
आत्मज्ञानं	43
आत्ममनःसंयोगः	6
आदित्यगतिः	16
आप्तप्रणेतृकं	35
आश्रयहीनः	23
आश्रयासिद्धः	19
आश्रयैकदेशासिद्धः	19
इन्द्रियार्थसन्निकर्षः	39
इष्टाभ्युपायताज्ञानं	35
ईक्षणं	14
ईश्वरः	13,14,19
उत्पत्तिः	40,41
उत्पत्तिमत्	29
उत्पत्तिमत्त्वं	29
उदाहरणं	22,16,28
उदाहरणाभासाः	22,23
उपनयः	16,24
उपनिषत्	43
उपमानं	4,37
उपमानविरुद्धः	21
उपरमः	41
उपलक्षणं	14
उपाधिः	40
उभयवाद्यसिद्धः	19
उभयासिद्धः	19
ऐश्वरं	13
औलूक्यं	6
कणादः	19
करणं	13
कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नः	6
कर्म	13
कर्मकाण्ड	43
कर्ममीमांसा	30
कर्ममीमांसकाः	40,41
कल्पना	33,42
कल्पनाज्ञानं	33
कल्पनापोढं	33
कारणं	7,29
कार्यं	7,9,13,23,29,30
कार्यकारणभाव	26
कार्यकारणकार्थसमवायलक्षणा	7
कार्यहेतुः	29
कार्यकार्थसमवायलक्षणा	7
कालः	40
कालात्ययापदिष्टः	18,21,31

Words	Page	Words	Page
कृतक	29	ज्ञप्तिः	39,40,41
कृतकत्वं	29,37	ज्ञाता	4,39
कृत्तिकोदयः	30	ज्ञानं	4,13,37,39,40,42
कृशानुः	39	ज्ञानधर्मः	42
केवलान्वयी	17,18,31	ज्ञेयं	4
केवलव्यतिरेकी	17,18	तत्त्वाधेदकं	4,42,43
खपुष्पं	3	तन्तुसंयोगः	6
खरविषाणं	3	तर्कः	2,3,28
गन्धवत्त्वं	21	तर्कबाधित	43
गम्यगमकभावः	25	तार्किक	31
गवयः	37	तुला	30
गिरिः	39	त्रिपादं	43
गीता	10	त्रिरूपं	28
गौः	21,32,37	त्रिरूपत्वं	30
गौणं	14	त्रिरूपाणि	28
घटः	21,38,39	दर्शनं	6
चतुष्पात्वं	21	दृष्टान्तः	22
चतूरूपः	17	देवदत्तः	43
चाक्षुषज्ञानं	43	द्वयणुकं	19
चातूरूप्यं	30	द्वैतं	18,19
चार्वाकः	25	धनञ्जयः	10
चिदात्मा	20	धर्मः	1,15
चैतन्यधातुः	43	धर्माधर्मदर्शनं	11
चोदना	13	धर्मी	17
चोदनालक्षणं	1	धूमः	15,16,27,39
जडं	20	नदी	32
जडत्वं	19	निगमनं	16,24
जडशक्तिः	13	नित्यं	23,33
जागरितं	16	निदर्शनं	16
जाग्रत्प्रपञ्चः	18	निमित्तं	1
जीवः	19	निमित्तकारणं	6,7
जैमिनिः	4,38,43	निमित्तपरीक्षिः	2
ज्योतिर्ब्राह्मणं	30	नियमः	30

Words	Page	Words	Page
निरालम्बनः	25	परोपदेशसापेक्षं	16
निरालम्बनता	4	परोपदेशानपेक्षं	16
निर्विकल्पकं	9	पर्यनुयोगः	25,38
निवृत्तिः	42	पाञ्चरूप्यं	30
नैमित्तिकं	1	पात्रत्रयं	44
नैयायिकः	31	पाषाणं	27
नैर्मल्यं	41	पूर्वं	25
पक्षः	17,18	पूर्ववत्	25
पक्षत्रयव्यापकः	20	प्रकरणसमः	18,22,30
पक्षत्रयैकदेशवृत्तिः	20	प्रतिज्ञा	16,24
पक्षधर्मत्वं	17	प्रतिज्ञादोषः	31
पक्षविपक्षव्यापकः	19,20	प्रतिज्ञाभासाः	31
पक्षैविपक्षैकदेशवृत्तिः	19,20	प्रतिपत्तिः	43
पक्षव्यापकः	18,20,21	प्रतिभासाः	32
पक्षसपक्षव्यापकः	20	प्रतिषेधः	26
पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिः	20	प्रतीतिः	33
पक्षैकदेशवृत्तिः	20,21	प्रत्यक्षं	2,4,9,11,33
पञ्चरूपः	17	प्रत्यक्षविरुद्ध	21,31
पञ्चावयवत्वं	30	प्रत्यक्षसूत्रं	1
पञ्चावयववाक्यं	16,25	प्रत्यक्षाभास	2
पटः	6	प्रत्यगात्मा	18
पदात्मकं	34	प्रत्यभिज्ञानं	34
परं	43	प्रत्ययः	25
परतःप्रामाण्यं	42	प्रत्ययाभासः	2
परमाणुः	19,23	प्रत्यवायः	38
परमात्मत्वं	40	प्रत्याम्नायः	16
परमार्थः	19	प्रत्यासत्तिः	6
परमार्थसत्यं	18,19,33	प्रदीपः	34
परार्थं	16,25	प्रधानं	14
परार्थानुमानं	25,29,30	प्रपञ्चः	19,43
परिच्छिन्नः	40	प्रमा	3
परिच्छेदकत्वं	40	प्रमाणं	1,26,38
परीक्षिसूत्रं	1,2	प्रमाणपरीक्षिः	2

Words	Page
प्रमाणफल	33
प्रमाणसम्भवः	40
प्रमाणाभावः	38
प्रमाणाभासः	3
प्रमाता	4,33,42,43
प्रमाभासाः	2,3
प्रमासाधनं	2,9
प्रमेयः	1,4,33,42,43
प्रमेयाभावः	33
प्रयोजकं	28,34,42
प्रयोजकसंशयः	27,28
प्रवृत्तिः	40,41
प्रामाण्यं	35,41,42
प्रामाण्यस्फुरणं	41
प्रामाण्योत्पत्तिः	42
प्लवव्यवस्थाविभागः	40
बाह्लीकः	3
बृहती	7
बुद्धिः	15,39
बुद्धिजन्म	2,11
बुद्धिसाम्यं	22
बोद्धा	18
ब्रह्म	1,13,43
ब्रह्मज्ञानं	42,43
ब्रह्मविस्समयः	24
भगवान्	10
भागासिद्धः	19
भारतं	10
भावः	42
भावप्रमाणं	39
भावना	13
भावरूपता	38

Words	Page
भावोत्पत्तिः	38
भाष्यं	25,35
भाष्यकारः	11,24
भिन्नः	26
भूः	21
भूतलं	38,39
भूतानि	43
भूमाख्यः	43
भूमाल्पभावः	40
भेदः	35
भेषजं	32
मणिमन्त्रादि	27
मनः	22
मनुः	25
मनोधर्माः	21
मनोऽर्थसन्निकर्षं	10
महाराज्यं	23
मानसप्रत्यक्षं	11,27
माहायानिकः	5
मिथ्या	16,18
मिथ्याज्ञानं	34
मिथ्याध्यवसायः	2
मीमांसकः	28
मुद्रामुद्रितप्रतिमुद्रान्यायः	3
मूर्तं	22,23
मैत्रेयीब्राह्मणं	24
योगी	10
योगिप्रत्यक्षं	10,11,12,13
योग्यतालक्षणः	9
योग्यानुपलब्धिः	38
योग्यानुपलब्धिविरुद्धः	21,31
रजतं	3
रजतभ्रमः	5

Words	Page
राजपुत्रः	23
रूपं	43
लक्षणा	2
लघ्वी	6
लिङ्गं	5,28,30
लिङ्गविज्ञानं	33
लिङ्गिविज्ञानं	33
लौकिकपरीक्षकाः	22
वचनवृत्तिः	2
वन्ध्यापुत्रः	23
वर्णात्मकं	34
वार्त्तिकं	30
वार्त्तिककारः	10,28
वासुदेवः	10
विकल्पः	2,3,9
विकारः	13
वीचीसन्तान	6
विज्ञानं	2,5,32
विद्यमानसपक्षः	21
विद्यमानसपक्षविपक्षः	21
विद्यमानोपलम्भनत्वं	11
विधिः	35,36
विपक्षः	17,24
विपक्षव्यापकः	20
विपक्षाभावः	31
विपक्षैकदेशवृत्तिः	19,20
विपरीतव्यावृत्तः	23
विपर्ययः	2,3
विरुद्धः	18,19,30
विलक्षणं	35,39
विवक्षानुमानं	33,34
विवक्षालिङ्गत्वं	33,34
विशिष्टलिङ्गः	16
विशिष्टलिङ्गी	16
विशेषणविशेष्यभावः	7
विशेषणासिद्धः	19
विशेषतोदृष्टं	16
विशेषलक्षणं	2
विशेष्यासिद्धः	19
विश्वरूपं	10
विश्वा	43
विषभक्षणं	27,28
विषाणिन्	21
विसंवादः	32
वृत्तकारः	1,14,39
वृत्तिकारमतं	2
वृष्टिः	25
वेदः	11,22,42
वेदवित्	44
वेदवित्समयः	40
वेदव्यासः	10
वेदान्तग्रन्थाः	31
वेदान्तप्रमा	43
वेदान्तवादी	28
वेद्यत्वं	39
वैधर्म्यदृष्टान्तः	17
वैधर्म्यवत्	29
वैधर्म्योदाहरणं	22
वैधर्म्योदाहरणाभासाः	22
वैधर्म्योपनयः	24
वैशेषिकः	27
व्यक्तिः	25
व्यतिरेकः	12,15,28,42
व्यतिरेकनियमः	15
व्यतिरेकव्याप्तिः	15
व्यतिरेकहेतुः	31

Words	Page
व्यधिकरणः (त्वं)	37
व्यर्थविशेषणासिद्धः	19
व्यवस्था	40
व्यवहारविसंवादक	43
व्यापकं	15
व्याप्तिः	15,23
व्याप्यं	15
व्याप्यव्यापकभावः	25
व्यावृत्तिः	17,31
शक्तिः	42
शब्दः	33
शब्दलिङ्गकं	33,34
शब्दोल्लिखितं	9
शब्दोल्लेखविकलं	9
शाक्यभिक्षवः	33
शावरं	25
शास्त्रं	4,32,35
शास्त्रविरुद्धः	21,31
शिंशपा	29
शुक्तिकारजतभ्रान्तिः	5
शेषवत्	25
शैवागमः	33
श्रेयःसाधनता	12
संयुक्तविशेषणं(त्वं)	7,8
संयुक्तसमवायः	6
संयुक्तसमवेतविशेषणत्वं	8
संयुक्तसमवेतविशेष्यत्वं	8
संयुक्तसमवेतसमवायः	6
संयुक्तसमवेतसमवेतः	8
संयोगः	6
संवित्	39
संविदाभासः	2,3
संवृतिसत्यं	33
संवेदनं	39,42
संशयः	2
संशीतिः	2
संसर्गः	33,35
सत्ता	5
सत्त्वं	29
सत्प्रत्यक्षं	2
सन्दिग्धविशेषणासिद्धः	19
सन्दिग्धविशेष्यासिद्धः	19
सन्दिग्धसाधनः	23
सन्दिग्धसाधनव्यावृत्तः	23
सन्दिग्धसाध्यः	19,23
सन्दिग्धसाध्यव्यावृत्तः	23
सन्दिग्धाश्रयः	23,24
सन्दिग्धोभयः	23
सन्दिग्धोभयव्यावृत्तः	24
सपक्षः	17,18
सपक्षवृत्तिः	18
सपक्षव्यापकः	17,18,20
सपक्षैकदेशवृत्तिः	17,18
सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः	20
सपक्षैकदेशवृत्तिः	20
सप्रतिसाधनः	18,22,30
समन्वयः	1,35,36
समवायः	6,8
समवायलक्षणा	6
समवायिकारणं	6,7
समवेतसमवायः	7
समवेतसमवेतविशेषणत्वं	8
समवेतसमवेतविशेष्यत्वं	8
समानाश्रयत्वं	27
सम्पातिः	10

Words	Page
सम्प्रयोगः	6
सम्बन्धः	6,9
सम्भवः	39
सम्यग्ज्ञानं	34
सर्वज्ञः	23
सविकल्पकं	9,33
सविता	25
साक्षिः	41
साक्षिचैतन्यं	38
साक्षिसंवेद्यं (त्वं)	35,38,39
साधनं	3,15,24
साधनधर्मः	15
साधनविकलः	23
साधनव्यावृत्तः	23
साधयिता	3
साधर्म्यदृष्टान्तः	17
साधर्म्यवत्	29
साधर्म्योदाहरणं	22
साधर्म्योदाहरणाभासाः	22,23
साधर्म्योपनयः	24
साध्यं	3,15
साध्यधर्मः	15
साध्यविकलः	23
साध्यव्यावृत्तः	23
सामग्री	40
सामान्यं	7,33
सामान्यतोदृष्टं	16,25

Words	Page
सामान्यलक्षणं	2
सुगतः	34
सुगतसिद्धान्तः	33
सुगतागमः	33
सुरेश्वरः	30
सिद्धिः	3
सीता	10
सोमवंश्यः	23
स्मृतिः	2,3,37
स्वतःप्रामाण्यं	40,42
स्वतःप्रामाण्यवादी	41
स्वप्नप्रपञ्चः	18
स्वभावः	28,30
स्वभावहेतुः	29
स्वयंप्रकाशत्वं	39
स्वरूपं	41
स्वरूपासिद्धः	18
स्वलक्षणं	33
स्वलक्षणलक्षणं	33
स्वार्थं	16,25
स्वार्थजन्यं	9
स्वार्थानुमानं	28,29
हस्तियूथशतं	32
हिमः	32
हेतुः	16,17,28
हेतुदोषः	31
हेत्वाभासः	18,21,30,31

CITATIONS IN THE TEXT

Page—Line	*Citations*	*Authors*	*Works*
1, 5	तस्य निमित्तपरीष्टिः	(Jaimini)	*JMS* 1.1.3
1, 6	सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्	,,	,, 1.1.4
1, 7	—	वृत्तिकारः (Upavarṣa)	—
1, 9	चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः	(Jaimini)	*JMS.* 1.1.2
2, 4	—	वृत्तिकारः (Upavarṣa)	—
2, 9	तत्सम्प्रयोगे.....सत्प्रत्यक्षम्	(Vṛttikāra)	—
4, 4	तत्त्वमसि	—	*Cha U.* 6,8.7
4, 13	—	जैमिनिः	—
5, 10	अविद्या वेद्यैः सह भ्रमः	—	—
6, 3	—	केचित् (Nāiyāyikas)	—
6, 17	—	—	औलूक्यं दर्शनम् (Vaiśeṣika philosophy)
9, 18	—	अन्ये (Vaiyakaraṇas)	*Vākyapadīya*– 1–123.
10, 13,14	—	वासुदेवः	गीता (Bhagavadgītā) Adhyāya XI
10, 14,16	यत्राप्यतिशयो दृष्टः etc	वार्त्तिककारः (Sureśvara)	*Bṛ Bh V.* 2.4.176
10, 20	—	वेदव्यासः	भारतम्
10, 21	योगिनां मन एव स्यादस्माकं सर्वमेव तु	—	—

Page—Line	Citations	Authors	Works
11, 7,8	स्वसामर्थ्याद्यथा कार्यं कालास्पृष्टं etc	—	—
11, 15,16	सत्सम्प्रयोगे—विद्यमानोपलम्भनत्वात्	(Jaimini)	*JMS.* 1.1.4
11, 17	—	भाष्यकार: (Śabara)	—
11, 21	—	,,	—
13, 4	—	अन्ये (the Buddhists)	—
13, 16	न तस्य कार्यं करणं च विद्यते	—	see *NB.* p. 14
14, 11	तत्सम्प्रयोग.....प्रत्यक्षम्		श्रुति:
14, 12	—		*JMS* 1.1.4 according to Upavarṣa
14, 15	व्यापार: कारकाणां हि etc	वृत्तिकार: (Upavarṣa)	—
16, 3	असिद्धेनैकदेशेन etc	(Kumārila)	*Śl V. Pratyakṣa śl.* 54
16, 4,5	एकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धि: ।	,, भाष्यकार: (Śabara)	,, *Anumāna śl.* 25 *Ś. bh.* under *Autpattika sūtra*
16, 9	कार्यत: कारणानुमानं सामान्यतोदृष्टम् ।	केचित्	—
16, 12,13	विशिष्टलिङ्गेन विशिष्टलिङ्गचानुमानं विशेषतोदृष्टम् ।	केचित्	—
22, 22,23	अनित्यं मन: मूर्तत्वाद्	वैशेषिकैकदेशी	see *Nyāya-sāra* of Bhāsarvajña p. 36
23, 12	—	अन्ये	—
24, 13	विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय:	(Gotama)	*NS.* 1.1.41
24, 17	हेतूक्तित: प्रतिज्ञाया: etc	(Sureśvara)	*Bṛ. bh. V.* 4.5.4
24, 19	निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणम्	भाष्यकार: (Śaṅkara)	*Bṛ U.* 4.5 beginning passage

Page—Line	*Citations*	*Authors*	*Works*
25, 1	—	(Śabara)	शाबरं भाष्यम्
25, 8	विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता	चार्वाकः	—
25, 12	—	अन्ये (Gotama and Vatsyāyana)	*NS.* 1.1.5
26, 1	आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्	मनुः	*MS.* 1.5
27, 2	—	वैशेषिकः	—
28, 1	—	मीमांसकः	—
28, 1	—	वेदान्तवादी	—
28, 8	अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च । etc	भगवत्पादः (Sureśvara)	Nai S. 4.22
28, 13	अनुमानप्रदीपेन हित्वा सर्वाननात्मनः ete.	,,	,, 4.15
28, 15	—	वार्त्तिककारः (Sureśvara)	
28, 16	—	केचित् (Buddhists)	See *NB.* p. 25
30, 11	—	केचित् (Vedantins)	—
30, 14	सहोपलम्भसंस्कारात् etc.	सुरेश्वरः	Br. V. 4.3.717
31, 10	—	—	वेदान्तग्रन्थाः
31, 11	—	तार्किकः	—
31, 11	—	—	नैयायिकपक्षः
32, 1	शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्	(Śabara)	Śābarabhāṣya under Autpattikasūtra
33, 3	—	शाक्यभिक्षवः (Buddhists)	
33, 10	कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं etc.	(Dharmakīrti)	*NB.* PP. 4-6
33, 13	—	—	सुगतसिद्धान्तः
33, 21	—	—	सुगतागमेषु
33, 22	—	—	शैवाद्यागमेषु

Page—Line	Citations	Authors	Works
34, 4	मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्धया etc.	—	—
34, 21	—	सुगत:	—
35, 21	ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत	—	श्रुति:
35, 4	अदृष्टा कर्तव्या	—	श्रुति:
35, 7	प्रामाण्यस्थापनं तु स्यात् etc.	—	—
35, 10	ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत	—	श्रुति:
35, 11	तत्त्वमसि	—	Cha U. 4.8.7
35, 11	अहं ब्रह्मास्मि	—	Bṛ U. 1.4.10
35, 13	—	केचित् (Prābhākaras)	—
35, 18	पौरुषेयाद् वचनादेवमयं पुरुषो etc.	—	भाष्यम्
36, 2	विधिसमन्वयभेदो नास्तीति etc.	—	—
38, 13	स्वकाले यदकुर्वन् हि करोत्यन्यं etc.	—	—
38, 17	—	जैमिनि:	—
38, 18	—	केचित् (Prābhākaars)	—
39, 17	—	भगवान् वृत्तिकार: (Upavarṣa)	—
39, 18	—	केचित् (Vātsyāyana)	*N Bh.* under sūtra 31.1.3
40, 20	—	कर्ममीमांसकानां	—
41, 1	—	अस्माकं (Vedantins)	—
41, 2	—	कर्ममीमांसकानां	—
43, 4	—	—	कर्मकाण्ड:
43, 20	—	जैमिने:	—
44, 4	—	वेदविदां (Vedantins)	—
44, 13	—	जैमिनितन्त्रं	—

BIBLIOGRAPHY

SANSKRIT BOOKS

Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣyavārttikam of Sureśvara, Ānandāśramasaṁskṛtagranthāvali, No. 16, three volumes.

Bṛhatī on Mīmāṁsāsūtrabhāṣya of Prabhākaramiśra, with the commentary *Rjuvimalāpañcikā* of Śālikanātha, ed: by S. K. Ramanatha Sastri, University of Madras, 1934.

Jaiminīyasūtrārthasaṅgraha of Rṣiputra parameśvara, TSS. 156.

Mānameyodaya of Nārāyaṇa, ed: with an English Translation by C. Kunhan Raja and S. S. Suryanarayaṇa Sastri, Madras, 1933.

Mīmāṁsādarśanam with *Śābarabhāṣya*, ed: by Pandita Ratnagopala Bhatta, Vidyavilas Press, Benaras, 1910.

Mīmāṁsāślokavārtika of Kumārilabhaṭṭa, Part I, ed: by K. Sambasiva Sastri; Parts II and III ed: by V. A. Ramaswami Sastri, TSS. Nos. 90, 99 and 150 respectively.

Naiṣkarmyasiddhi of Sureśvara with the commentary *Candrikā*, Benaras edition, 1890.

Nyāyadarśanam with Vātsyāyana's Bhāṣya, Shastra publishing house, Musaffarpur, 1934.

Nyāyasāra of Bhāsarvajña, ed: by V. S. Abhayankar and C. R. Devadhar M. A., Poona, 1922.

Pañcaprakriyā of Sarvajñatman, ed: by T. R. Chintamani, Bulletins of Sanskrit Dept, University of Madras, No. 4, 1946.

Praśastapādabhāṣya, Chowkhamba Sanskrit Series No. 316, 1924.

Samkṣepaśārīrakam of Sarvajñātman, Ānandāśrama Saṁskṛitagranthāvali, 83. and the other one ed: by N. Veezhinathan with an English Translation, Madras Uty. Philosophical series 18, 1972.

Śāstradīpika of Pārthasāradhimiśra, Benares Skt. Series No. 188.

Tarksaṅgraha of Annambhatta, ed: with critical Notes and Translation, Bombay Sanskrit Series, No. LV. 1930.

Nyāyabindu of Dharmakīrti with the commentary by Dharmottarācārya, Kashi Sanskrit Series 22, 1954.

Vedāntaparibhāṣā of Dharmarājādhvarīndra, ed: with an English Translation by S. S. Suryanarayana Sastri, Adyar, 1942.

ENGLISH BOOKS

Damodar Vishnu Garge M. A. Ph.D., *Citations in Śabara-bhāṣya, A Study*, Deccan College Dessertation series 8, 1952.

Datta, D. M. Dr. *The Six Ways of knowing*, University of Calcutta, 1930.

Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, Cambridge 1963. Vol. I.

Devasthali, G. V. Dr. M.A. B.T., Ph.D. *Mīmāṁsā the Vākyaśāstra of Ancient India* Vol. I., Book sellers publishing Company, Bombay, 1959.

Ganganatha Jha, Dr. *Pūrvamīmāmsā in its sources*, Benaras Hindu University, 1942.

Govardhan P. Bhatt, M.A. Ph.D., *Epistemology of Bhāṭṭa School of Pūrvamīmāṁsā*, Chowkhamba Sanskrit Series, 1942.

Jwala Prasad, Dr. M.A. Ph.D. *History of Indian Epistemology*, Munshi Ram Manoharlal, Delhi, 1958.

Kāñci Kāma Koḍi Śaṅkara Mandir, *Preceptors of Advaita*, Secunderabad, 1968.

Max Muller K. M., *The Six systems of Indian Philosophy*, Chaukhamba Sanskrit Series, 1919.

Venkataramaiah, D. B.A., L.T., *Śāstradīpika (Tarkapāda) English Translation*, Baroda Oriental Institute, 1940.

ERRATA

Page	Line	For	Read
X	22	Śaṅkarācāra	Śaṅkarācārya
XV	15	she	the
XVII	21	nowns	nouns
XIX	24	are	is
XXII	21	little	title
XXVI	3	tcrm	term
XXVII	14	enternality	eternality
XXVII	17	deal	deals
XXXVI	15	he	we
XXXIX	Page No.	IXL	XXXIX
1	foot-note	जै. मी. सू	*JMS*
4	2	—	Paragraph begins
4	17	शुक्ति म्प्रयोगात्	शुक्तिसम्प्रयोगात्
6	4	चक्षुस्पर्शं	चक्षुःस्पर्शं
9	13	तद्विविधं	तद्द्विविधं
10	14	वार्तिक	वार्त्तिक
30	13,16		
10	18	सम्पादि	सम्पाति
11	16	—मित्त	—मित्तं
16	17	प्रतिज्ञोपदेश	प्रति(ज्ञो ? ज्ञा)पदेश
17	15,16	—वृत्य	—वृत्त्य
22	20	मनसो नित्यत्व	मनसोऽनित्यत्व
27	5	अर्थापत्य—	अर्थापत्त्य—
35	1	शस्त्रं	शास्त्रं
40	6	क्वचित्....	क्वचित् सम्भवः क्वचित्....
40	8	? न्निरस्यति	? न्निरस्यति
41	20	—शक्ति विकलमेव	—शक्तिविकलमेव
48	34	p l	p2, l. 16.

Some other publications of the Dept. of Sanskrit, University of Kerala

1 Nār[illegible]ṭṭa's *Prakriyāsarvasva—A Critical Study* by Dr. S. Venkitasubramonia Iyer. Rs. 15

2 The *Dhātukāvya* of Nārāyaṇabhaṭṭa with the commentaries *Kṛṣṇārpaṇa* and Rāmapāṇivāda's *Vivaraṇa*, critically edited by Dr. S. Venkitasubramonia Iyer. Rs. 10

3 The *Brahmasūtraśāṅkarabhāṣya*, with Malayalam Translation and Notes by Dr. A. G. Krishna Warrier.

Part I —	(Catussūtri)	Rs. 5
Part II —	Vol. I	Rs. 6
	Vol. II	Rs. 12
Part III —	Vol. I	Rs. 20
	Vol. II	Rs. 15

Under Preparation

1 A Bibliography of the Sanskrit Literature of Kerala (General and Technical) by Dr. S. Venkitasubramonia Iyer.

2 A Survey of Darśana literature in Kerala by E. Easwaran Nampoothiry.

3 Vedic Tradition in Kerala by Dr. N. Parameswaran Unni.